

Ivan Matejčić

Crkva Sv. Nikole u Puli (nekada posvećena Sv. Mariji)

Ivan Matejčić
Akademija primijenjenih umjetnosti
Sveučilište u Rijeci
Slavka Krautzeka bb
HR - 51 000 Rijeka

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 17. 1. 2012.
Prihvaćen / Accepted: 18. 5. 2012.
UDK: 726.54.033.1(497.5 Pula)

Crkva Sv. Nikole u Puli primjer je izvrsno sačuvane arhitekture iz razdoblja sredine ili druge polovine 6. stoljeća. Tijekom restauratorskih radova koje je nekoliko godina vodio Konzervatorski odjel u Puli izrađena je nova dokumentacija te su neki dijelovi crkve i njezine opreme bolje protumačeni. Tako je utvrđeno da trifora na pročelju pripada izvornom sloju gradnje, a predložena je i rekonstrukcija oltara od kojega su preostali dijelovi in situ. U zazidanim prozorima pronađeni su ostaci dvije i jedna cjelovita kamena prozorska tranzena koje se mogu usporediti s onima na obližnjoj kapeli Sv. Marije Formoze. Sličnih detalja arhitektonske plastike nađeno je i u okolici Pule, ali nisu poznati na drugim mjestima u Hrvatskoj.

Ključne riječi: *Pula, Istra, ranokršćanska arhitektura, bizantska arhitektura, oltar*

Ne može se reći da je ova crkva iz 6. stoljeća nepoznata stručnoj javnosti. Temeljna, iako vrlo sažeta objava i dokumentacija B. Marušića omogućila je njeno uvrštavanje u sintetičke preglede ranokršćanske arhitekture regije, ali i cijele Hrvatske.¹ Ipak, treba istaknuti da, zbog izuzetne sačuvanosti izvornog građevnog sloja te količine izvornih detalja, zaslužuje cjelovitiju, pa i monografsku obradu. Za potrebe programiranja i projektiranja niza konsolidacijskih i restauratorskih radova, započetih još devedesetih godina prošlog stoljeća, prikupljeni su do tada postojeći podaci i dokumenti o crkvi te je izrađen novi arhitektonski nacrt. Pojedine faze restauracije iznijele su na vidjelo nepoznate detalje koji pomažu boljem razumijevanju ovog važnog spomenika. Objedinjena dokumentacija korištena je u izradi ovog rada, kojemu je cilj definirati stilske osobine crkvene arhitekture i njezine kamene opreme. Uz analizu pojedinih dijelova građevine bit će sažeto opisani do sada primijenjeni načini sanacije i restauracije koja još nije privedena kraju.

Povijesni, a vjerojatno i izvorni titular crkve je Mala Gospa (Rođenje Blažene Djevice Marije).² Posveta Sv. Nikoli uslijedila je 1583. godine,³ kada je crkva dodijeljena pravoslavnim Grcima naseljenima

na pulskom području za vrijeme i nakon dovršetka višedesetljetnog mletačko-turskog rata zaključenog Lepantskom bitkom 1571. i mirom iz 1573. godine. Od tada pa sve do 1785. godine to je bila parohijska crkva grčke pravoslavne zajednice, a potom upravljanje preuzima parohija pravoslavne crkve iz Peroja.⁴ Crkva se, ipak, do sredine 20. stoljeća tradicionalno naziva *San Nicolo dei Greci*.

Nalazi se na sjevernoj padini akropolskog brežuljka rimske Pole. Pravilno je orijentirana i položena uzdužno, tik uz ulicu koja se blago spiralno uspinje prema vrhu uzvisine. Ta je ulica, većim dijelom položena po izohipsi, dio specifične urbane matrice antičkog grada. Marušić spominje arheološki zahvat iz 1961. godine koji je pokazao „da je bila izgrađena na ostacima neke rimske građevine, koja je bila kao i crkva omeđena sa zapadne strane popločanim usponom, a s južne ulicom koja je dijelila grad na gornji i donji dio”.⁵ To bi značilo da je crkva izvorno funkcionirala kao ugaona građevina na jednom od raskrižja kružne i radijalnih ulica, koje pulskoj antičkoj urbanoj matrici daju oblik paukove mreže. U katastru Pule iz 1820. i 1870. godine vidljiva je ta ulica (uspon) koja je od današnje Kandlerove ulice vodila do sjevernog ulaza u zapadni, dograđeni

1. Crkva nakon rekonstrukcije pokrova apside i otvaranja prozora (a, b)
St Nicholas' after the reconstruction of the apse roof cover and the revealing of windows (a, b)

dio crkve Sv. Nikole. Ta se ulica dokida krajem 19. st. izgradnjom zgrada ispod crkve.

Bogatom katalogu ranokršćanskih i ranobizantskih spomenika Pule našu je crkvu prvi pridružio M. Mirabella Roberti u svom izvještaju o nalazima i zaštitnim radovima u ratno i neposredno poslijeratno doba.⁶ On nas izvještava kako je, poradi ratne opasnosti, dao smjestiti u podzemno spremište muzeja ikonostas i naslikano Raspelo. Tom je prilikom dao izraditi tlocrt („rilievo„) crkve te je utvrdio da je crkvena apsida izvana poligonalna, a iznutra ima obris potkove, što je usporedio s Eufrazijanom u Poreču. To bi, po njemu, bio treći primjer takovog (potkovastog) tlocrta apside u Istri (prvi je onaj u prizemlju porečke biskupske palače).⁷ Nadalje, Mirabella Roberti smatra zanimljivim oblik otvora apside -s lukom i stupovima, nalik onome

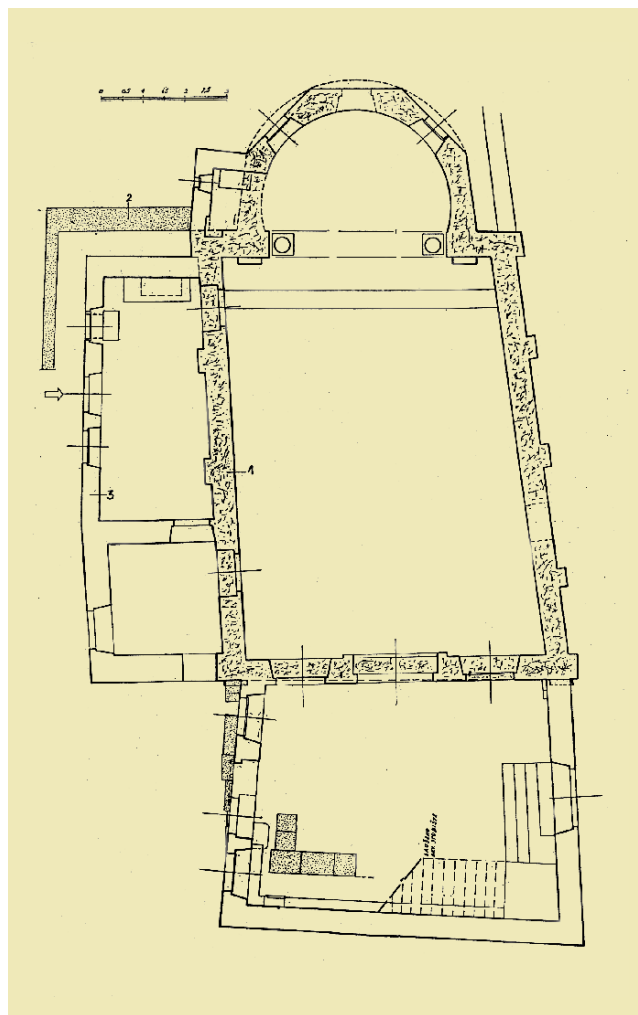

2. Radovi na krovu apside
Works on the apse roof

u pulskoj katedrali. Uočava da „kompozitni kapiteli nasuprotno jedan od drugoga” imaju neobrađene dijelove te pretpostavlja da su ti stupovi bili namijenjeni prihvaćanju tranzena.

Puno je sadržajnije već spomenuti tekst o crkvi B. Marušića iz 1967. godine, koji donosi i analitički tlocrt crkve sa zabilježenim arheološkim nalazima (sl. 3) te nekoliko fotografija, od kojih neke potječu iz vremena radova u crkvi 1961. - 1962. godine.⁸ Uz opis položaja donosi racionalni opis građevine, kojoj identificira izvornu jezgru te kao naknadne prigradnje spominje predvorje, zvonik i sakristiju. Spominje prozore koji su, po njemu, bili naknadno smanjeni i ispunjeni prozorskim rešetkama, a potom i da je do 1962. godine u središtu apside bila sačuvana „mramorna baza s raščlanjenim okvirom i ugaonim udubinama za stupiće-nosače oltarne ploče”. Oblik trijumfalnog luka sa stupovima, po njemu, opetuje konstrukciju

pred apsidom pulske katedrale. Kapitele, na kojima uočava naknadno uklesane križeve, smatra spolijima s neke starije građevine. Osobine načina gradnje, oblik „ravenske” apside, trijumfalnog luka i oltarne baze, po Marušiću, crkvu „stavljaju u vrijeme oko 600. godine”. Pronađeni fragmenti ukrašeni troprutim uzorcima govore o promjeni kamenog namještaja u 9. stoljeću. Pročelje crkve smatra rezultatom cjelovite pregradnje oko 1200. godine, kada bi nastala i „skladna trifora s malim kockastim kapitelima i jednostavnim impostima”. Na donjem dijelu pročelja polukružni romanički portal bio je zamijenjen „negdje u 17. stoljeću” današnjim četvrtastim portalom i prozorima. Ispred pročelja bio bi početkom 14. stoljeća podignut portik kojemu „pripadaju gotički kapiteli s dva debela i glatka lista, okrenuta nasuprot, a jedan zapis iz 15. stoljeća spominje i stepenište koje se spuštalo od crkve prema Dekumanskoj ulici.”⁹

3. Tlocrt crkve po B. Marušiću (izvor: MARUŠIĆ, B., 1967., 55)
Ground plan of the church after B. Marušić

4. Prozor manje sjeverne prigradnje
Window in the smaller northern addition

Marušićeve podatke i zaključke skoro doslovno ponavlja G. Bovini u svom sintetskom pregledu ranokršćanskih spomenika na zapadnoj istarskoj obali.¹⁰ Bovini preuzima i napomene Mirabelle Robertija o potkovastoj apsidi sličnoj onoj Eufrazijeve bazilike u Poreču i kapitelima koji su prihvaćali tranzene.

Nove, zanimljive podatke o detaljima važnim za interpretaciju crkve donosi nam opet B. Marušić u članku tiskanom posmrtno, 1983. godine.¹¹ Najprije opisuje ulomke skulpture nađene prilikom radova na crkvi 1960. Ti su kameni ulomci „bili naknadno upotrijebljeni kao građa prilikom zazidavanja izvornih prozorskih otvora na južnom uzdužnom zidu”. To su, ponajprije, dva ulomka oltarne ograde, koje je već spomenuo u tekstu iz 1964. godine. Radi se o dijelu pilastra i luka na kojima je isklesan pleterni ornament (sl. 30, a, c). Treći je fragment „gornjeg dijela

5. Pročelje s glavnim ulazom i triforom (a) te ploče s latinskim i grčkim natpisom na pročelju crkve (b, c)

Church façade with the main entrance and the trifore window (a) and panels with Latin and Greek inscriptions on the façade (b, c)

6 a

6. Crkva prije radova 1961.-1962. godine; a, b (izvor: arhiva Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Church before the 1961-1962 works; a, b

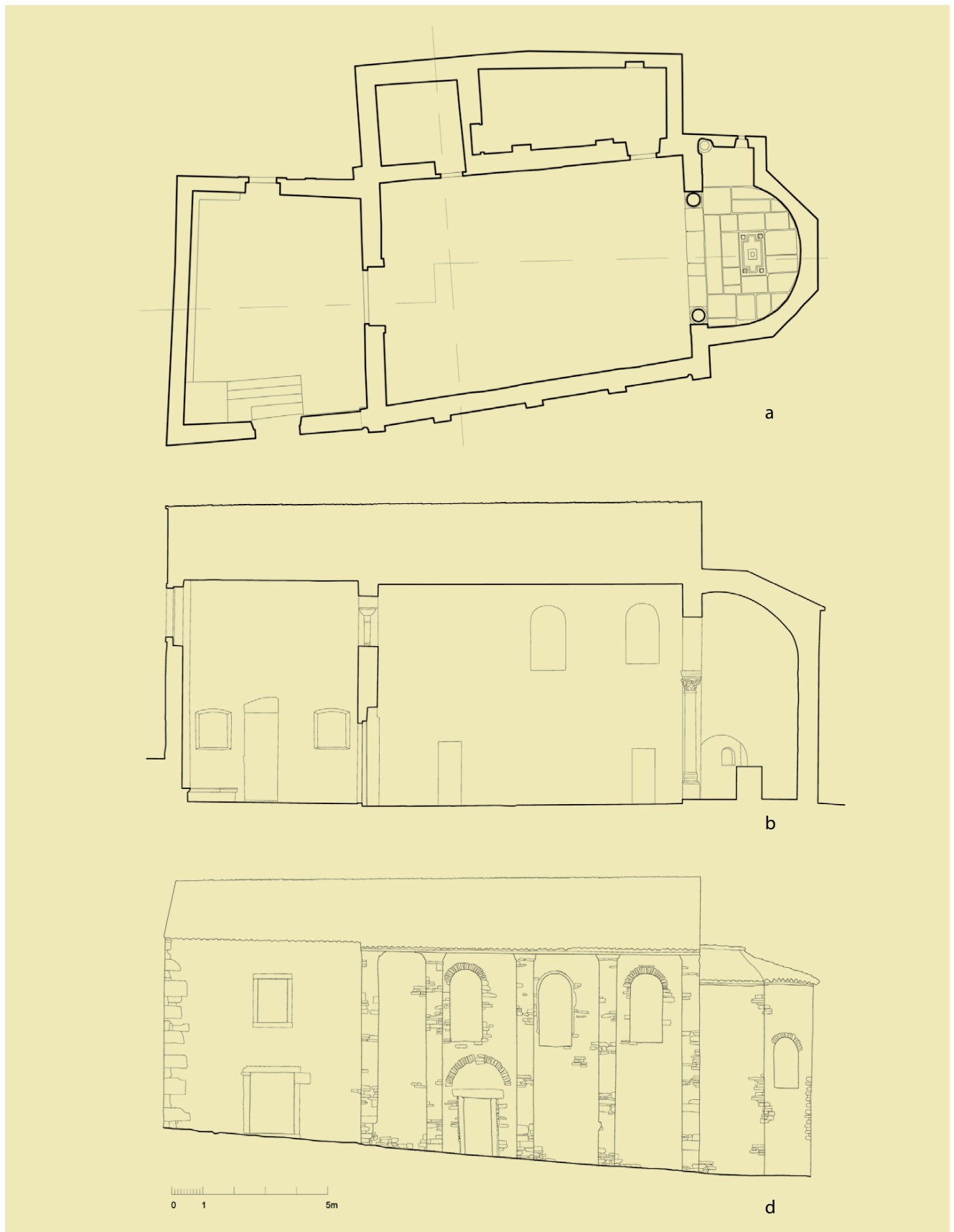

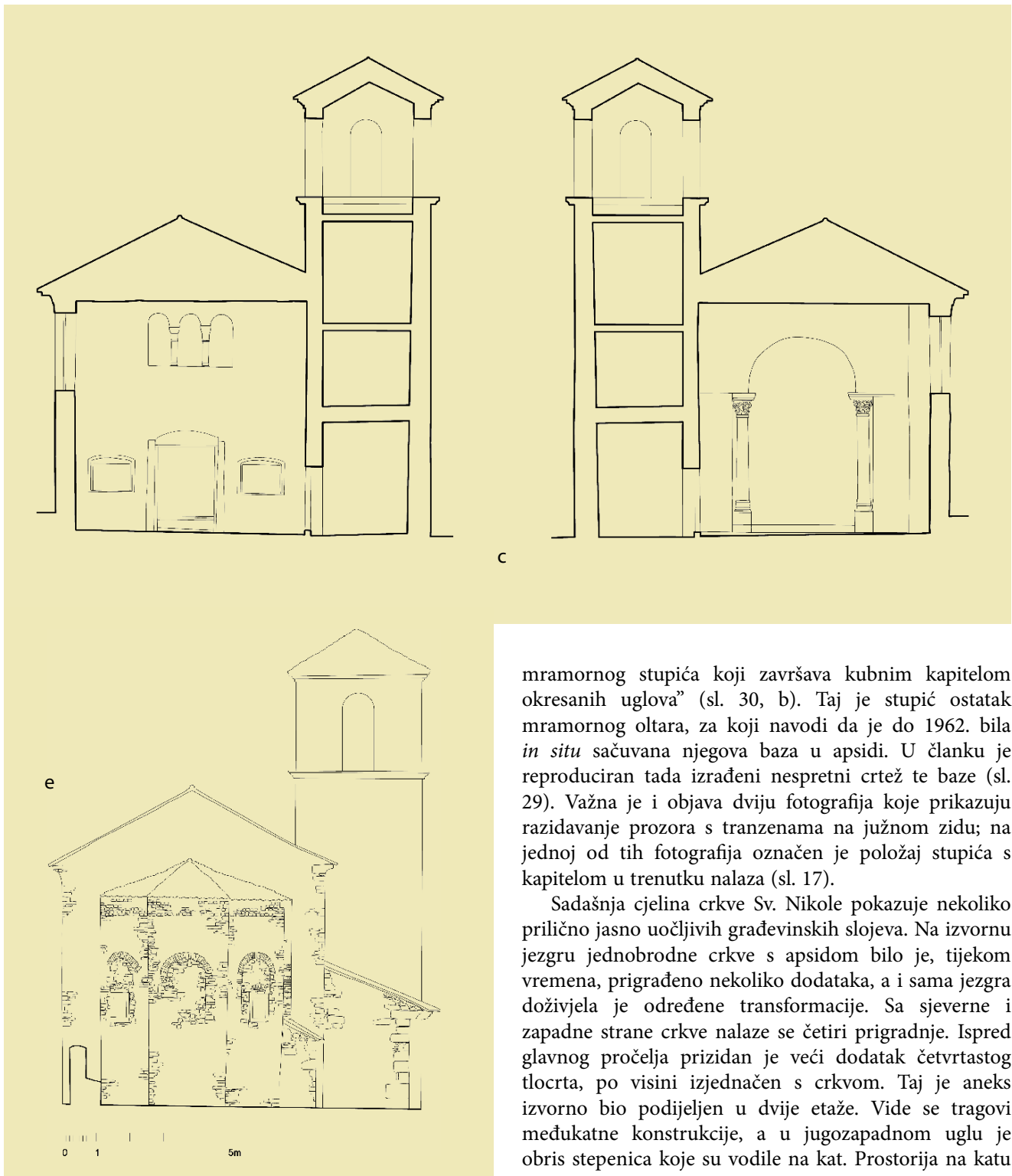
6 b

7. Crkva na početku radova 1961.-1962. godine (izvor: arhiva Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Church at the beginning of the 1961-1962 works

8. Arhitektonski nacrti crkve sv. Nikole prije radova 1999. godine: tlocrt (a), uzdužni presjek s pogledom prema sjeveru (b), poprečni presjeci (c), južna strana (d), istočna strana (e)

Architectural drawings of the church of St Nicholas before the 1999 works: ground plan(a), longitudinal section with the view towards the north (b), cross-sections (c), south side (d), east side (e)

mramornog stupića koji završava kubnim kapitelom okresanih uglova” (sl. 30, b). Taj je stupić ostatak mramornog oltara, za koji navodi da je do 1962. bila *in situ* sačuvana njegova baza u apsidi. U članku je reproduciran tada izrađeni nespretni crtež te baze (sl. 29). Važna je i objava dviju fotografija koje prikazuju razidavanje prozora s tranzenama na južnom zidu; na jednoj od tih fotografija označen je položaj stupića s kapitelom u trenutku nalaza (sl. 17).

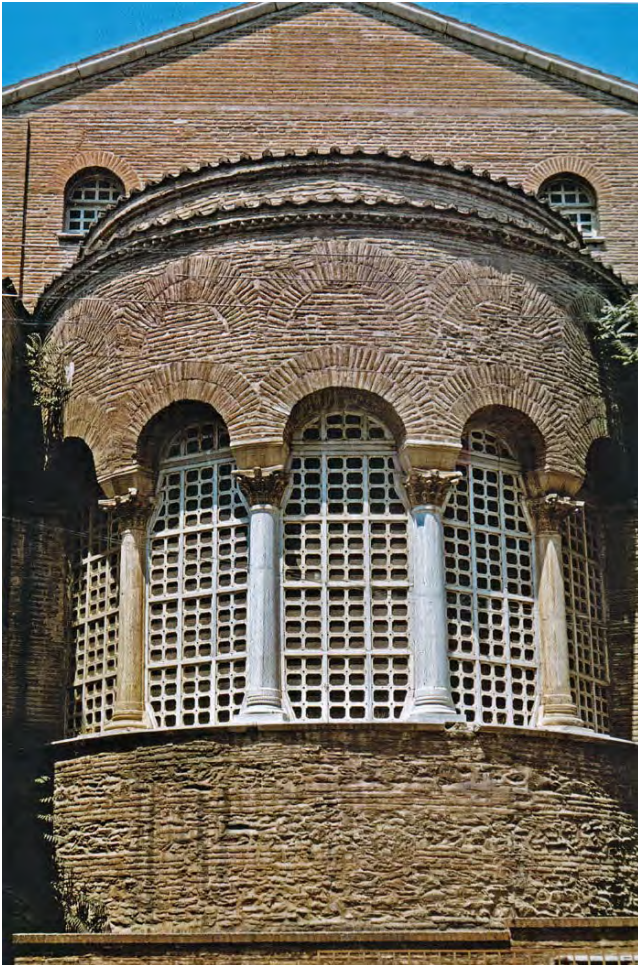
Sadašnja cjelina crkve Sv. Nikole pokazuje nekoliko prilično jasno uočljivih građevinskih slojeva. Na izvornu jezgru jednobrodne crkve s apsidom bilo je, tijekom vremena, prigradeno nekoliko dodataka, a i sama jezgra doživjela je određene transformacije. Sa sjeverne i zapadne strane crkve nalaze se četiri prigradnje. Ispred glavnog pročelja prizidan je veći dodatak četvrtastog tlocrta, po visini izjednačen s crkvom. Taj je aneks izvorno bio podijeljen u dvije etaže. Vide se tragovi međukatne konstrukcije, a u jugozapadnom uglu je obris stepenica koje su vodile na kat. Prostorija na katu vjerojatno je služila za stanovanje, jer se na njenom zidu vidi otisak nekadašnjeg kamina. U prizemlje, koje služi kao crkveno predvorje - priprata, ulazilo se kroz veća vrata na južnom i manja vrata na sjevernom zidu. Način zidanja neuslojenim lomljenim kamenom i velikim blokovima na uglovima te jednostavne

9. Južni stup trijumfalnog luka
South column of the triumphal arch

10. Kapiteli trijumfalnog luka, južni (a-b), sjeverni (c)
Capitals of the triumphal arch, south (a-b), north (c)

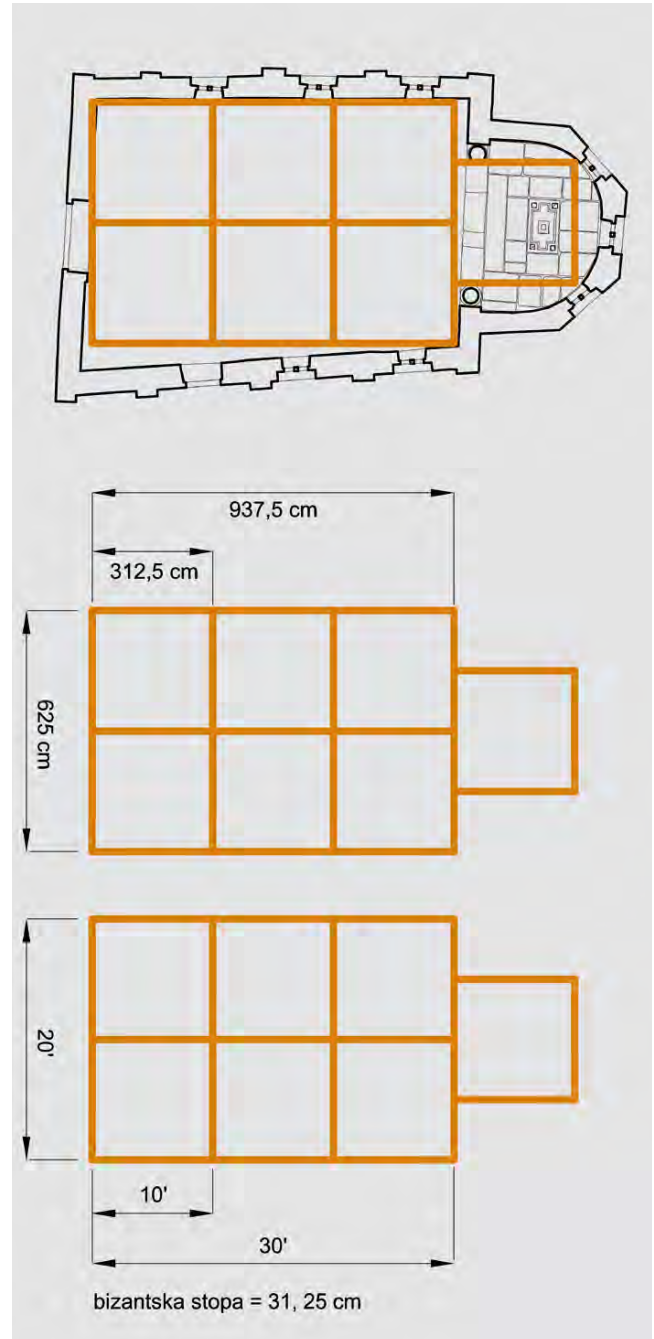

11. Polifora crkve Sv. Demetrija u Solunu (izvor: ČURČIĆ, S., 2010., 72)
Multi-apertured structure from the church of St Demetrios at Salonica

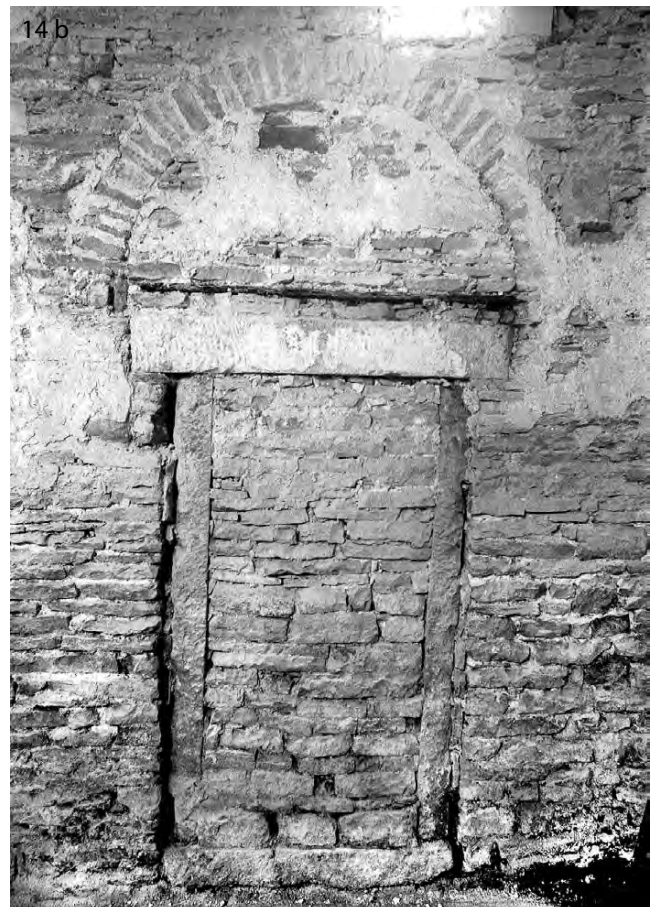

12. Kapiteli iz atrija Eufrazijane u Poreču
Capitals from the atrium of the Basilica of Euphrasius at Poreč

kamene grede okvira otvora upućuju na novovjekovno razdoblje gradnje. Na sjevernoj strani pridodane su tri odvojeno zidane građevine. U prvom redu to su zvonik sa zapadne strane i sakristija koja zauzima preostalu dužinu zida naosa crkve. Zvonik četvrtastog tlocrta ima četiri etaže, a završni kat otvoren je četirima visokim lučnim otvorima; pokriven je plitkim četverostrešnim krovom. Izduljena prostorija uz zvonik (sakristija)

13. Prikaz razmjera tlocrta
Ground plan and modular grid of St Nicholas'

14. Vrata na južnom zidu, izvana i iznutra (a, b)
Doors in the south wall, from the outside and the inside (a, b)

15. Vrata na sjevernom zidu crkve
Doors in the north church wall

prizemnica je s pultnim krovom naslonjenim na crkvu. Na sjevernom je zidu par četvrtastih prozora i naknadno zazidana vrata. Vrata kojima se iz crkve ulazi u prizemlje zvonika pripadaju izvornoj, najstarijoj strukturi crkve, dok su vrata koja vode u sakristiju naknadno probijena. Treća dogradnja sa sjeverne strane podignuta je na poziciji kontakta apside s naosom. To je mala, četvrtasta prizemnica kojoj sjeverni zid slijedi pravac zida naosa, a istočni je zid položen na prvi lom apsidalnog plašta. U unutrašnjosti se prostorijica otvara polukružnim lukom u cijeloj svojoj širini, tako da se, na neki način, doživljava kao duboka niša u zidu apside. U sredini zapadnog zida ove prostorije nalazi se mali, četvrtasti prozor s okvirom od pravilno klesanih kamenih greda (sl. 4). Na prozoru je zabilježena godina 1756., što nam datira ovu prigradnju, ali vjerojatno i veći sjeverni aneks (sakristiju), jer je način zidanja i klesanja arhitektonskih

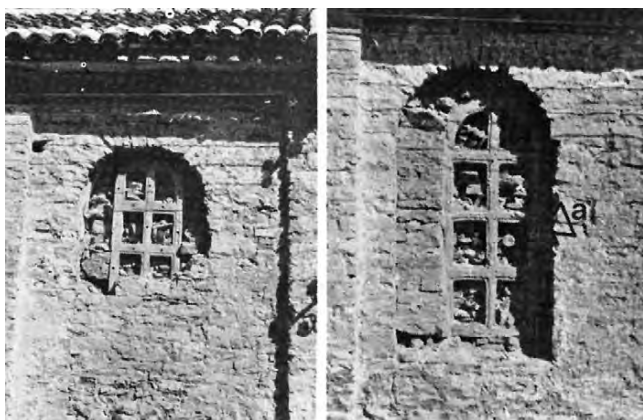
16. Trifora (a, b, c)
Trifore window (a, b, c)

detalja identičan. Sam zvonik pokazuje različitu gradnju u donjem dijelu i u zoni iznad kamenog vijenca te je vjerojatno njegov viši dio izgrađen u 18. stoljeću.

Opisane dogradnje imale su za posljednicu i određene transformacije na izvornoj crkvenoj građevini. Uz spomenute proboje na sjevernim zidovima naosa i apside bilježimo i zazidavanje najzapadnijeg prozora na sjevernom zidu crkve, na mjestu koje je pokrio novi zvonik. Pregrađeni su bili i prozori na apsidi, srednji je zazidan, a bočni su smanjeni i preoblikovani u obične četvrtaste otvore s kamenim okvirima klesanima identično kao oni na prozoru iz 1756. godine. Promjene bilježimo i na glavnom, zapadnom pročelju (sl. 5, a). Unutar izvornog konstruktivnog otvora glavnog portala postavljena su manja vrata s plitkim segmentnim rasteretnim lukom. Na vanjskom licu nadvratnika isklesan je izbočeni trokutasti „zaglavni kamen“, dekorativni motiv iz repertoara renesansne i barokne

arhitekture. Uz vrata su dva velika prozora, vjerojatno iz istog razdoblja kao i portal. Iznad prozora su ploče s natpisima: jedna na latinskom, jedna na grčkom (sl. 5, b, c). Isklesani latinski tekst spominje obnovu crkve u doba pulskog podestata Marina Malipiera i dužda Nikole da Ponte, 1583. godine. Natpis definira da je crkva Sv. Nikole namijenjena izbjeglicama pred turskim osvajanjima iz Nauplije (grad na Peloponezu, osvojili su ga Turci 1540.) i Cipranima (otok pada pod tursku vlast 1571.). Može se pretpostaviti da današnji izgled donjega dijela pročelja, sada u predvorju crkve, potječe iz vremena obnove crkve zabilježene na tom natpisu. Nakon skidanja žbuke u gornjem dijelu pročelja postali su vidljivi obrisi dva zazidana četvrtasta prozora s blagim segmentnim nadvojem. Nalaze se simetrično, nešto niže od razine trifore. Možda su bili sagrađeni prije dozidavanja priprate, radi bolje svjetlosti u crkvi, ali moguće je i da su otvarali pogled iz stana na katu izravno u crkvu.

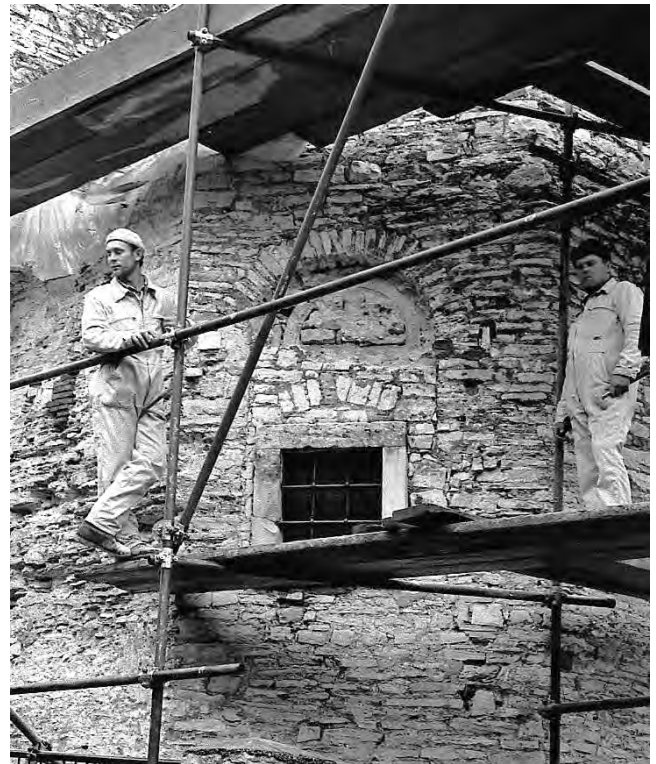
17. Razidavanje prozora na južnom zidu tijekom radova 1961.-1962. g.
Dismantling of the window in the south wall during the 1961-1962 works

Godine 1962. crkva je bila restaurirana. Sačuvane su fotografije nastale tijekom tih radova (sl. 7). S pročelja crkve i njenih aneksa bila je skinuta pokrovna žbuka te su otkrivena i ponovno otvorena dva izvorna prozora na južnom zidu, pri čemu su u njima nađene kamene rešetke - tranzene, koje su uklonjene, a prozori su opremljeni staklom u metalnim okvirima (sl. 7, 18). Otkriveni su i obrisi izvornih prozora na apsidi, ali oni nisu razidani. Tijek radova pratio je arheolog B. Marušić, koji je zabilježio najvažnije podatke koji su tom prilikom izašli na vidjelo.¹²

Tijekom zadnjih restauratorskih radova otkriveni su još neki detalji, koji zajedno s podacima iz povijesne dokumentacije omogućavaju dosta dobar uvid u izvorne strukture crkvene građevine te njihovu točniju identifikaciju i interpretaciju.

Izvorno je crkva bila jednobrodna građevina s apsidom koja je izvana poligonalna, peterostrana, a tlocrt je iznutra u obliku produženog polukruga. Ima skoro potpuno pravilnu kanonsku orijentaciju istok-zapad. Crkvena lađa ima tlocrt oblika lagano nepravilnog izduženog trapezoida. Odstupanja od pravilnog kvadratičnog tlocrta vide se tek na iscrtanom tlocrtu, dok se u naravi nepravilnosti ne uočavaju (sl. 8, 40). Uzdužni zidovi imaju s vanjske strane po pet lezena, koje se protežu do strehe krovišta. Lezene su nepravilno razmaknute - polje sa zapadne strane bitno je

uže od ostala tri, u kojima su postavljeni veliki prozori s polukružnim nadvojem. Valja uočiti slobodu u rasporedu prozora, koji ne poštuju simetriju polja omeđenih lezenama - njihov je ritam prilagođen perspektivnom efektu u interijeru. Glavno, zapadno pročelje bilo je obrubljeno parom lezena koje su sakrivene kada su na njih prislonjeni uzdužni zidovi zapadnog aneksa - priprate. Polovica južne pročeljne lezene vidi se u unutrašnjosti priprate. Na spoju ove lezene i prigradenog zida uočen je sloj žbuke, koji dokazuje da je crkva izvorno bila izvana ožbukana (sl. 31, b).¹³

18. Otkrivanje južnog prozora apside (a, b, c, d)
Discovery of the south window in the apse (a, b, c, d)

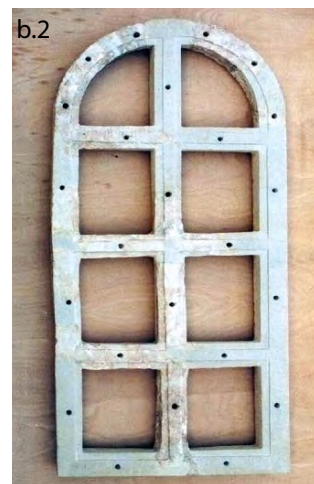
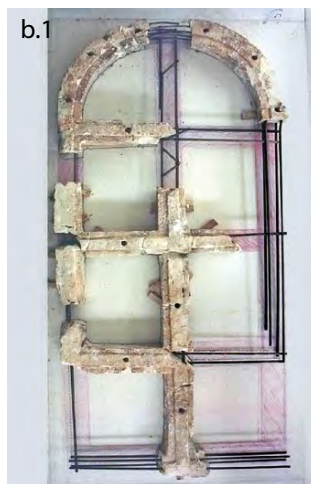
19. Ulomci tranzene iz sjevernog prozora apside
Fragments of window transenna in the north window in the apse

20. Tranzena na sjevernom zidu
Window transenna in the north wall

Apsidalni prozori jednakog su oblika, ali manji od onih na bočnim zidovima. Postavljeni su na tri srednje plohe peterostranog plašta apside. Arheološkim istraživanjima uz vanjsku stranu apside Marušić je utvrdio da je temeljna stopa apside i izvana polukružna, poligon se zida tek od nadzemne razine.¹⁴ Tlocrt nutrine apside oblika produženog polukruga uvjetovao je i

konstruktivni oblik apsidalnog svoda. On se sastoji od polukalote koja je prema zapadu produljena u obliku poluvaljka. Tijekom radova uočeno je da je prednji dio svoda malo spljošten te da je na tome mjestu zidan nešto drugačijom građom. To je rezultat nekog popravka, jer se, očigledno, taj dio svoda urušio. Treba napomenuti da su istražnim radovima u nutrini crkve,

21. Tranzene apsidalnih prozora: a) tijekom restauracije, b) nakon restauracije (a.1-a.2; b.1-b.2)
Window transennae in the apse: a) during restoration works, b) after restoration works (a.1-a.2; b.1-b.2)

22. Fotografija spolija na pročelju kuće u blizini crkve, iz 1958. godine
Spolia on a house façade in the vicinity of the church on a 1958 photograph

u apsidi i na bočnim zidovima, otkriveni ostaci izvorne vapnene pokrovne žbuke. Najveći sačuvani fragmenti su konzervirani i sačuvani *in situ* (sl. 31, a, c) Žbuka je karakterističnog sastava: punilo je šljunak sitne granulacije s povremenim većim zrnima (vjerojatno isprani morski pijesak), vide se granule gašenog vapna i kratke vlati slame. Žbuka istog sastava otkrivena je i konzervirana na zidovima svećane dvorane biskupije Eufrazijane u Poreču (sredina 6. stoljeća).

U potpunosti je sačuvan slavoluk koji dijeli prostor apside od naosa. Uz pilastre koji sužavaju raspon apside postavljen je par stupova s kapitelima koji nose impost u obliku profilirane grede na kojoj počiva polukružni luk. Stup se sastoji od tri dijela (sl. 9). Na veliki četvrtasti blok plinte nadovezuje se konusni dio obujmljen s dva razmaknuta para kolutova pravokutnog presjeka. Stup ima pri dnu jednostavni širi obruč, a vrat se sastoji od -

23. Prozori kapele sv. Marije Formoze: apsidalni (istočni) prozor (a), prozor na sjevernom kraku (b), prozor na južnom kraku (c), prozor na pročelju (d)
Windows on the chapel of Santa Maria Formosa: apse (east) window (a), window in the northern arm (b), window in the southern arm (c), window at the back (d)

24. Tranzena iz crkve sv. Cecilije pokraj Gurana
Window transenna from the church of St Cecilia near Guran

stepenasto postavljenih - užeg i šireg koluta. Mramorni su kapiteli (sl. 10) kompozitnog tipa, s dvije razine superponiranih akantovih listova oštro nazubljenih rubova. Svaki list ima isklesana po tri vertikalna rova, a na mjestu rubnih ureza izbušene su ovalne rupice. Lisnati dio kapitela klesan je shematski, s naglaskom na umnožavanju strmo udubljenih mjesta (inverzija reljefa lista: vertikalni zarez umjesto ispupčenih grebena) poradi postizanja kontrastnog odnosa osvijetljenog i zasjenjenog. Četiri male volute imaju samo po tri kruga

25. Prozori na južnom pročelju crkve sv. Flora u Pomeru (izvor: TERRIER, J. - JURKOVIĆ, M. - MATEJČIĆ, I., 2008., 243)
Windows in the south wall of the church of St Florus at Pomer

pužnice; ispod abaka je pojednostavljeni niz ovula. U sredini udubljene stranice abakusa nalazi se reljefni cvijet. Odmah se zapaža da su nasuprotno okrenute stranice oba kapitela drugačije klesane: tri središnja lista su glatka, izostaju reljef srednjeg dijela ovula i cvijet u simetrali abaka. Na plohi koja se nalazi na mjestu očekivanog ovula uklesan je jednostavni križ, lagano proširenih vrhova krakova. Marušić je smatrao da su „kapiteli s naknadno uklesanim križem... spolija s neke druge starije građevine”.¹⁵ Glatka mjesta na čelu kapitela nisu nastala tako da je reljef na tom mjestu preklesan ili zaglađen: glatka površina je u istoj razini s ostalim, kiparski reljefno obrađenim dijelovima kapitela. Taj dio kapitela ostavljen je neobrađen prilikom njegove izrade. To je dobro uočio već Mirabella Roberti, koji je oštromno pretpostavio da su stupovi pripadajućih kapitela prihvaćali tranzene.¹⁶ Stupovi

26. Detalj crteža G. de Franceschija s prikazom prozora crkve sv. Mateja (izvor: arhiva Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Detail of a drawing by G. de Franceschi, showing the windows on the church of St Matthew

s kapitelima slavluka crkve Sv. Nikole zaista su bili proizvedeni za konstrukciju višedijelnog prozora te je između njih trebala biti postavljena drvena ili kamena tranzena. Poznati su primjeri građevina s tako velikim poliforama, kao što su npr. one na pročelju i apsidi crkve Sv. Demetrija u Solunu iz druge polovice 5. stoljeća (sl. 11), ali i intervencijama nakon požara 620.

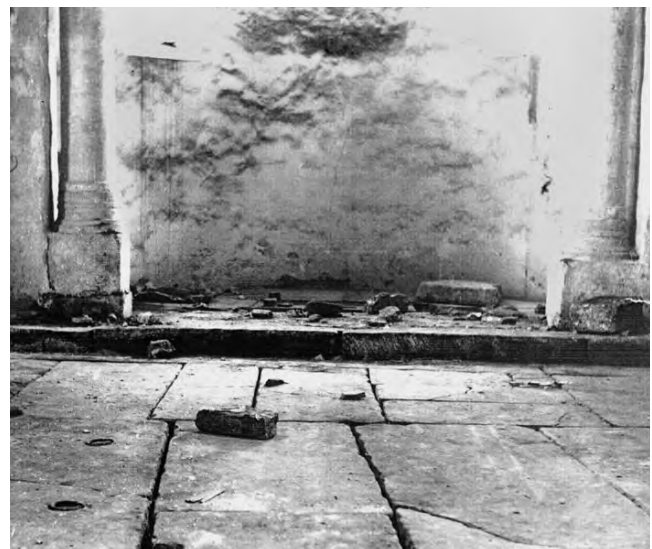
27. Drvena rešetka prozora iz crkve San Apolinare in Classe pokraj Ravene
Wooden window lattice from Sant' Apollinare in Classe near Ravenna

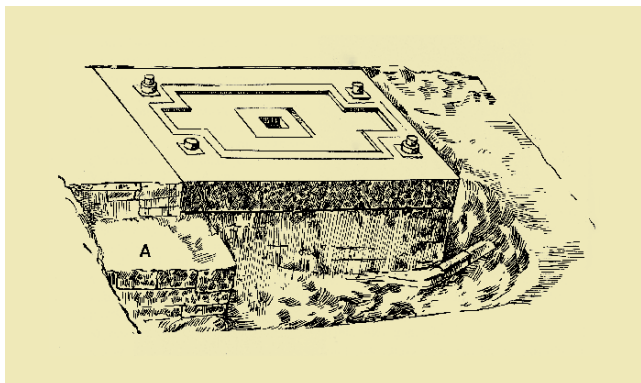
godine. Razdjelni stupovi velikih prozora Svete Sofije u Konstantinopolu visoki su oko četiri metra, upravo kao naši stupovi. Ali, možda je još rječitija jedna nama puno bliža usporedba. U atriju porečke Eufrazijane na dva stupa sjevernog trijema stoje dva kapitela koja su izvorno bila namijenjena stupovima višedijelnog otvora (sl. 12). Ti su kapiteli stilski oblikovani sukladno ostalim kapitelima u atriju i crkvi, ali nešto su manji te zbog toga u disharmoniji s pripadajućim stupovima. Na nasuprotnim stranama, po sredini kapitela, nalaze su glatke okomite vrpce: to je mjesto gdje je trebala biti priljubljena rešetka kojom se zastirao neki otvor. Kako se tumači ova improvizacija u naizgled savršenoj cjelini Eufrazijeve bazilike? Odgovor je odavno ponuđen: kapiteli su prepoznati kao još jedna potvrda specifičnosti načina organizacije gradnje Eufrazijeve crkve, koja je većinom opremljena arhitektonskom plastikom i drugom mramornom opremom koja nije klesana na licu mjesta, već je importirana iz specijaliziranih radionica vezanih uz kamenolome na otoku Prokonosu u blizini Konstantinopola.¹⁷ Uz elemente izrađene po narudžbi nabavljeni su i pojedini već gotovi, „serijski” proizvodi, pa tako i oni prethodno izrađeni za drugu namjenu te sačuvani na skladištu.

Trijumfalni luk predstavlja svakako najvažniji element organizacije i usmjerenja prostora naše crkve. Taj je scenski i simbolički okvir apsidalnog prostora s oltarom jasna granica u sklopu hijerarhijske podjele kulturnog prostora. Monumentalizacija slavolučnog otvora umetanjem para stupova klasična je arhitektonska invencija, a u kršćanskoj se arhitekturi javlja već od njenih početaka te je oplemenjivala slavoluke u rimskoj

28. Apsida tijekom radova 1961.-1962., naziru se ostaci oltara (izvor: arhiva Konzervatorskog odjela u Rijeci)
Apse during the 1961-1962 works with the altar remains visible

29. Crtež ostatka oltara iz članka B. Marušića (izvor: MARUŠIĆ, B., 1994., 52.)

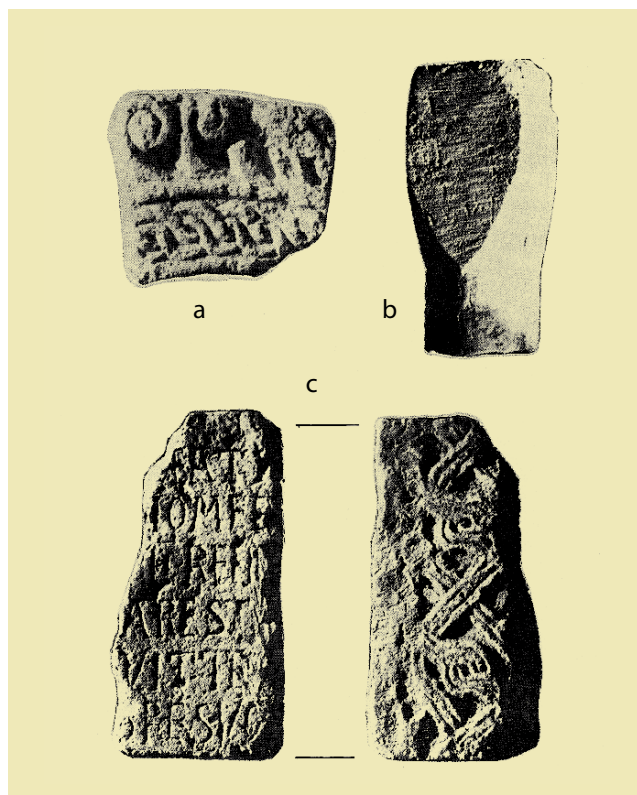
Drawing of the altar remains from a paper by B. Marušić

bazilici S. Paolo fuori le mura (383.-390.), ali nama su važniji vremenski i prostorno bliži primjeri, kao što je katedrala grada Ravene iz posljednje trećine 4. stoljeća za koju po nacrtima iz 17. stoljeća znamo da je imala izvana poligonalnu, a iznutra polukružnu apsidu, čiji je otvor bio opremljen parom stupova s kapitelima i impostima. Ipak, inspiracija za konstrukciju trijumfalnog luka sa stupovima u crkvi Sv. Nikole nije morala doći ni iz Rima niti iz Ravene: ovaj motiv možemo vidjeti i u samoj pulskoj katedrali iz 5. stoljeća te bazilici Sv. Marije na Brijunima (6. st.), ali je neposredni uzor najvjerojatnije bila crkva udaljena svega nekoliko stotina metara, sagrađena tek koju godinu ili desetljeće ranije. To je crkva Sv. Marije Formoze koju je dao podići ravenski nadbiskup Maksimijan (546.-556.), nekada đakon u Puli. Trijumfalni lukovi s parovima stupova postojali su u dvije bočne kapele, od kojih je sačuvana ona s južne strane. Da je apsidalni otvor kapele bio obrubljen parom stupova prvi je uočio Mirabella Roberti na osnovu oblika ostatka konstrukcije na spoju svoda i prednjeg luka apside.¹⁸ Crkvu Sv. Nikole puno detalja povezuje s Masimilijanovom bazilikom, ambicioznim zdanjem koje oblikovanjem i luksuzom opreme konkurira ravenskim gradnjama iz sredine stoljeća i koje je zasigurno utjecalo na način oblikovanja onovremenih i kasnijih crkvenih gradnji u Puli i okolici.

Nad prostorom naosa crkve Sv. Nikole sada je otvoreno krovšte, ali taj prostor treba zamisliti s ravnim, vjerojatno ukrašenim stropom. Jednostavni, dvodijelni volumen crkvenog prostora (naos, apside) bio je uravnoteženo proporcioniran. Jasno se može prepoznati modularna shema po kojoj je komponiran plan crkve (sl. 13). U unutrašnjosti, crkvena lađa dugačka je 937,5 cm, a široka 624 cm, što iznosi 30 x 20 bizantskih stopa ($p = 31,25$ cm), a u apsidu se može upisati kvadrat stranice od 312,5 cm (10 stopa). Znači da je modul kojim je

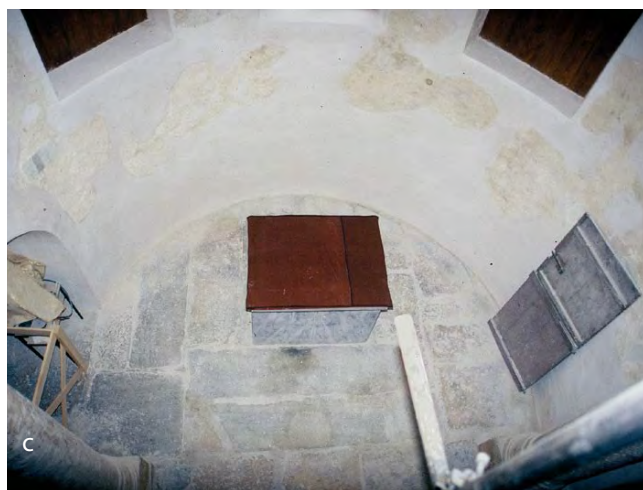
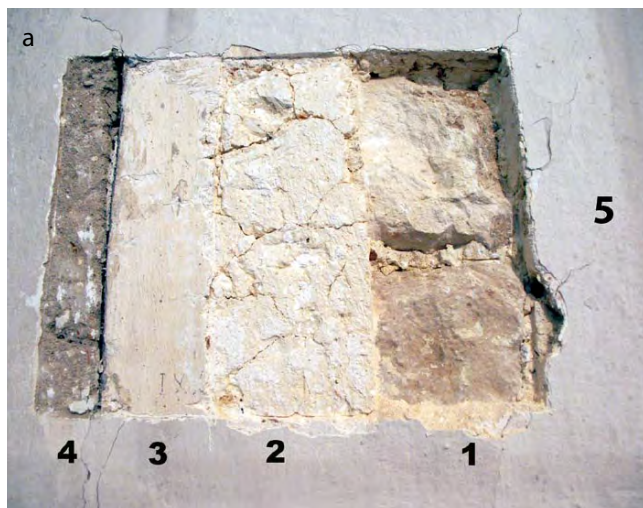
trasirana naša crkva bizantska *decempeda* ili pertika (312,5 cm). Tako se zove i poznata sprava za određivanje duljine od 10 stopa; mjeri se dvjema letvama koje se naizmjenično prenose jedna pred drugu i međusobno uglave metalnim spojkama. Graditelj pulske crkve odlučio se za elegantno elementarni način definiranja veličina i omjera prostora: u duljinu je položio tri pertike, u širinu dvije, a za apsidu je odmjerio jednu pertiku ($M \times 1$, $M \times 2$, $M \times 3$). Zapazit ćemo da razmak između nasuprotnih rubova plinti apsidalnih kolona također iznosi 312,5 cm. Činjenica da je projektni modul izražen upravo u bizantskim stopama sukladna je s ostalim elementima koji fiksiraju nastanak crkve u drugu polovicu 6. stoljeća kada je takova veličina *regulae* odavno bila u uporabi.¹⁹

Cjelokupna je crkva zidana poprilično tankim priklesanim blokovima vapnenca, koji su uglavnom položeni u relativno pravilne redove. Između slojeva kamena je sloj žbuke debljine 3 - 8 cm. Kamena građa se dijelom sastoji od lomljenog, prirodno uslojenog

30. Kameni fragmenti koje je B. Marušić našao u prozoru: a) ulomak luka oltarne ograde, b) kapitel stupa oltara, c) ulomak s antičkim natpisom i pletrenom dekoracijom s druge strane (izvor: MARUŠIĆ, B., 1994., 76.)

Stone fragments found by B. Marušić in the window filling: a) fragment of a chancel screen arch, b) capital from an altar colonette, c) fragment with an ancient Roman inscription and interlace decoration on the other side

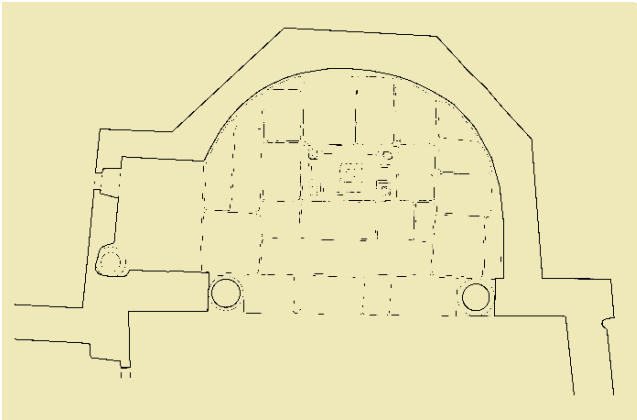

31. Istražno sondiranje, a) sonda na zidu u unutrašnjosti apside: 1. kamena građa zida, 2. prvi sloj žbuke, 3. nalič na prvom sloju, 4. drugi sloj žbuke, 5. dva ili tri sloja naliča; b) sonda na spoju zida priprate i jugozapadne lezene na pročelju crkve; c) unutrašnjost apside s konzerviranim i prezentiranim fragmentima izvorne pokrovne žbuke

Investigative tests on wall areas, a) wall test in the apse interior: 1. masonry, 2. first layer of mortar, 3. whitewash on the first layer, 4. second layer of mortar, 5. two or three layers of whitewash; b) wall test at the junction of the narthex wall and the south-eastern pilaster strip on the church façade; c) apse interior with the fragments of the original exterior coat of mortar after the conservation works

vapnenca - škrljla. Od takovih su radijalno postavljenih pločastih kamenova sagrađeni lukovi vrata i prozora. Važno je uočiti način konstruiranja otvora za vrata čiji su kameni okviri umetnuti u veći konstruktivni otvor sa širokim polukružnim nadvojem. Raspon luka znatno je veći od širine donjeg dijela - to su tzv. gljivasti otvori. Od troja izvorna vrata, ona bočna sačuvana su u cijelosti: gljivasti konstruktivni otvor zazidan kamenom u gornjem dijelu, monolitni kameni dovratnici i nadvratnik. Na glavnim, zapadnim vratima od izvorne strukture sačuvana je samo visoka konstruktivna gljivasta konstrukcija u koju su ugrađena novija vrata. Može se pretpostaviti da su izvorna vrata bila puno viša od postojećih. Tehnikom radijalno postavljenih uskih blokova konstruiran je i nadvoj trijumfalnog luka ispred apside, ali važno je uočiti da se ovdje u konstrukciji javljaju i velike cigle miješane s kamenom. Sve ove tehničke detalje važno je navesti jer su karakteristični za način zidanja tipološki

i kronološki bliske grupe graditeljskih spomenika u Istri i na sjevernom Jadranu. Radi se o građevinama nastalima u doba rane bizantske vlasti, od sredine pa do kraja 6. stoljeća. Prvenstveno su važne sličnosti s načinom gradnje i konstruktivnim detaljima Eufrazijane u Poreču. U prizemlju eufrazijanskog episkopija vidimo i lukove zidane ciglama ili se miješaju cigle s kamenim kvadrima. I na Eufrazijevoj bazilici iz sredine 6. stoljeća i na zgradi episkopija iz istog vremena vidimo „gljivaste” otvore u koje su umetnuti kameni okviri. U obliku „gljive” sagrađena su velika vrata na bedemu tzv. Bizantskog kastruma na Brijunima, a takova je i konstrukcija vrata na sačuvanom sjevernom zidu crkve Sv. Marije Formoze. Ovaj je detalj građevinske rutine karakterističan i za druge gradnje iz justinijanskog doba, npr. u Raveni. U tako konstruirane otvore moguće je ugraditi kameni okvir i nakon što su glavni građevni radovi uznapredovali ili već dovršeni. Kao što je već spomenuto, u to su doba crkve često opremane

32. Tlocrt apside s prikazom popločenja
Ground plan of the apse with its pavement

33. Baza oltara ispod konstrukcije novog oltara
Base of the old altar beneath the structure of the new altar

importiranim, serijski proizvedenim klesanim dijelovima okvira, koji su zbog toga redovito nešto manjih dimenzija od konstruktivnog otvora. Prepoznavanje ovog specifičnog načina gradnje s posebnim, „neorganskim” odnosom između konstrukcije i kamenih okvira vodi nas još jednom u sferu ranobizantskog, justinijanskog

doba, kada su i u Istri, u ozračju obnove imperija, bile sagrađene brojne crkve.

Praćenje restauratorskih radova omogućilo je bolji uvid i definiranje osobina trifore u sredini gornjeg dijela glavnog crkvenog pročelja (sl. 16). Klesani dijelovi trifore bili su premazani vapnenim bjelilom,

34. Demontiranje novog oltara
Dismantling of the new altar

35. Ulomak gornjeg dijela stupića oltara - kapitel (Arheološki muzej Istre u Puli)

Fragment of the upper part of the altar colonette - capital

koje je skrivalo izvornu strukturu sivkastog mramora, a djelomično i delikatno klesane detalje. Vjerojatno je to razlog zbog kojega stariji autori nisu prepoznali stilske osobine ovog lijepog višedijelnog prozora. Marušića su „mali kockasti kapiteli i jednostavni imposti” vjerojatno podsjetili na sažete, blok-forme romaničke umjetnosti te je smatrao da trifora potječe iz vremena temeljite pregradnje pročelja oko 1200. godine. Međutim, jasno se zapaža da je konstrukcija trifore organski vezana s kompaktnim zidom iznad velikog konstruktivnog luka glavnog ulaza. Da trifora pripada izvornom sloju gradnje govore i njezine oblikovne, stilske osobine. Tri polukružna luka malog raspona pridržava par stupova s impostima. Bočne strane su zidane, a potprozornik je sastavljen od dviju većih mramornih ploča. Baze i kapiteli čine monolit s tijelom stupa, a plinta je umetnuta u četvrtastu udubinu uklesanu u ploču potprozornika. Gornji dio baze podijeljen je u tri jednaka koluta pravokutnog presjeka, od kojih su dva gornja međusobno sljubljena. Kapitela zona sastoji se od vrata u obliku dva sljubljena prstena i kalotosa u obliku kocke koja je kružnici stupa prilagođena tako da su joj oblo odrezani donji uglovi. Nad stupom je impost u obliku kvadra s polukružno zaobljenim donjim dijelom; pri vrhu je izbočena jednostavna letvica. Vidimo da su za konstrukciju ovog višedijelnog prozora upotrijebljena tek četiri kiparski obrađena elementa,

dva stupa i par imposta. Cjelokupni klesarski zahvat realiziran je tako da se maksimalno iskoristi osnovni volumen mramornog bloka. Cijeli je stup isklesan dosljedno racionalno i svrsishodno, oduzimanjem od osnovnog volumena čiji je maksimalni presjek sadržan u dimenziji baze i kapitela: na valjku su isklesani kolutovi, kubusu kapitela reducirani su uglovi. Blok imposta nastaje oduzimanjem segmenta od mramornog kvadra. Sve ovo govori o visoko razrađenoj proizvodnoj praksi, u kojoj se optimalno troši materijal i određuje količina rada. Ukazati valja i na sličnosti stupića trifore s načinom obrade detalja na bazama stupova slavoluka, gdje također vidimo bazu sastavljenu od četvrtastog bloka plinte i nekoliko kolutova pravokutnog presjeka, raspoređenih u dvije razmknute grupe.

Višedijelni prozori, najčešće bifore i trifore, česti su na ranokršćanskim i ranobizantskim crkvama. Tako, na primjer, trifora krase pročelje gradeške bazilike Santa Maria delle Grazie, San Apollinare in Classe u Raveni, istočni zid ranokršćanske bazilike u Povljama na Braču (6. st.), apsidu crkve S. Vitale u Raveni (sredina 6. st.) itd. Na istočnom zidu crkve, a vjerojatno i na zapadnom zidu nartekse, nalazi se bifora u uvali Sepen pokraj Omišlja (5. - 6. st.). U Zadru i okolici evidentirano je nekoliko primjera bifora iz razdoblja 5. i 6. stoljeća (Sv. Toma, Sv. Stjepan i Sv. Martin u Pridragi), a širom Dalmacije, posebno u Saloni, nađen je veliki broj stupića i nosača raznih oblika te kapiteli i imposti koji su pripadali višedijelnim prozorima. Zanimljivo je da u bogatom katalogu istarske ranokršćanske arhitekture ovako kompleksni prozor nije zabilježen, što doprinosi značaju trifore na pročelju crkve Sv. Nikole.

Među najzanimljivije nalaze na crkvi Sv. Nikole ubrajaju se kamene rešetke prozora, prozorske tranzene. Sve su istovjetno klesarski oblikovane: izduženi pravokutnik s polukrugom na vrhu podijeljen je jednim vertikalnim i tri vodoravna „šprljka” u četiri ili šest četvrtastih i dva segmentna polja. Okvir je širok 12 cm dok su razdjelne letve široke 10 cm. Proboji isklesani u kamenoj ploči relativno su veliki, posebno kad se usporede s drugim primjerima ranokršćanskih ili ranosrednjovjekovnih prozorskih tranzena, gdje perforirani dio nikada ne prelazi polovinu ukupne površine prozora. Ove se kamene rešetke više mogu usporediti s dimenzijama i konstrukcijom drvenih rešetki ostakljenih prozora; one su kamena imitacija drvenih okvira. Ipak se mogu smatrati tranzenama, što je naš uobičajeni naziv za prošupljene kamene ploče kojima se zatvaraju prozori. Na obodu svakog perforiranog polja uklesan je četvrtasti utor, očito za umetanje transparentne ploče, vjerojatno stakla. Uza

svaku stranicu perforirane plohe izbušena je pravilna okrugla rupa (promjer 2 cm, dubina 5 cm) koja je služila za uglavljanje elementa kojim je bilo fiksirano staklo.

Dvije cjeline evidentirao je B. Marušić prilikom restauracije crkve 1960. godine kada su bila razidana dva prozora na južnom zidu crkve. Sudeći po fotografijama koje su reproducirane u članku iz 1994. godine, tranzene su bile cjelovito sačuvane (sl. 17). Tada su demontirane i prozori su otvoreni u punoj konstruktivnoj dimenziji. Tranzene su pohranjene u Arheološkom muzeju Istre u Puli. Već u prvoj objavi Marušić navodi da su prozori bili „naknadno smanjeni i ispunjeni kamenim rešetkama”, što znači da tranzene ne smatra izvornim elementom crkve. U drugoj objavi uopće ne komentira stratigrafske odnose tranzena, u „smanjenim” prozorima, već opisuje samo fragmente kamene skulpture koji su nađeni u materijalu kojim su prozori zazidani.

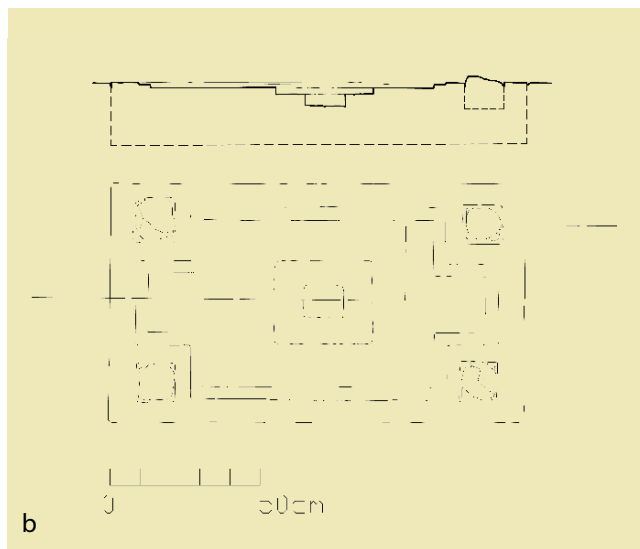
Tijekom restauratorskih radova 2000. godine otkriveni su fragmenti identično oblikovanih tranzena u dva apsidalna prozora te jedna cjelovito sačuvana u prozoru koji je zazidan kada je preko njega sagrađen zvonik. Prva je otkrivena fragmentarna tranzena južnog prozora na apsidi (sl. 18). Gornji dio tranzene bio je na svome mjestu, ugrađen otprilike na polovici debljine zida. Razbijen je bio samo donji dio rešetke, jer je tu postavljen novi četvrtasti prozor. Nekoliko fragmenata tog razbijenog dijela nađeno je u materijalu kojim je obzidan novi prozor. Prostor između kamene rešetke i ruba otvora prozora bio je ispunjen kamenim zidom debljine oko 20 cm. Ta je ispunja bila u ravnini s vanjskim licem tranzene, a dublje pomaknuta u unutrašnjosti. U času nalaza jasno se mogla razabrati fasadna žbuka sačuvana na dijelu pristupka otvora i u kontinuitetu na površini zida između tranzene i otvora. Pokrovna žbuka mogla se djelomično pratiti i s unutarnje strane, gdje je utvrđeno da je istoga sastava kao i žbuka prvog sloja u interijeru. Ova su zapažanja potaknula razmišljanja o mogućnosti da kamene rešetke - tranzene pripadaju najstarijem, prvotnom sloju građevine. Kada su ulomci izvađeni pristupilo se njihovom spajanju i restauraciji, pri čemu je utvrđeno da se svi ulomci s jedne bočne strane spajaju po lomu te da je ova tranzena manje visoka od ostalih: njezin donji dio sastoji se od samo dva para četvrtastih polja.²⁰

Veći broj ulomaka tranzene istog tipa izvađen je prilikom razidavanja sjevernog apsidalnog prozora (sl. 19). Neki su fragmenti spojeni po frakturi dok je ostalima bilo lako naći mjesto u rekonstrukciji, prateći nacrt očuvanih primjeraka.

Treća tranzena nađena je prilikom radova u unutrašnjosti crkve, kada je, nakon skidanja žbuke, potvrđen treći prozor na sjevernom zidu (sl. 20).

Poslije skidanja kamene zapune izašla je na vidjelo potpuno sačuvana tranzena, ali postavljena različito od drugih dviju cjelovitih i one fragmentarne. Naime, ova je tranzena nađena licem - na kojemu su profili za umetanje stakla - okrenutim prema unutrašnjosti crkve. Unutar prozora ugrađena je na sličan način kao i ostale prije spomenute. Zašto je ova tranzena okrenuta anomalno? Je li to učinjeno kada je prozor s vanjske strane pokriven zvonikom?

U fototeci Konzervatorskog odjela u Rijeci sačuvana je fotografija iz prosinca 1958. godine (fotograf Jozo Vranić, Pula, br. pozitiva 365) na kojoj je prikazan dio pročelja jedne kuće u bivšoj Ulici M. Gupca br. 14 (sada je to Ulica Castropola, u kojoj se nalazi naša crkva, ali su se promijenili kućni brojevi pa je teško odrediti o kojoj se kući radi). Na slici se vidi da je na pročelju kao spolij ugrađena još jedna kamena prozorska rešetka, oblikovana poput prethodno opisanih (sl. 22). Na

36. Baza oltara (a, b)

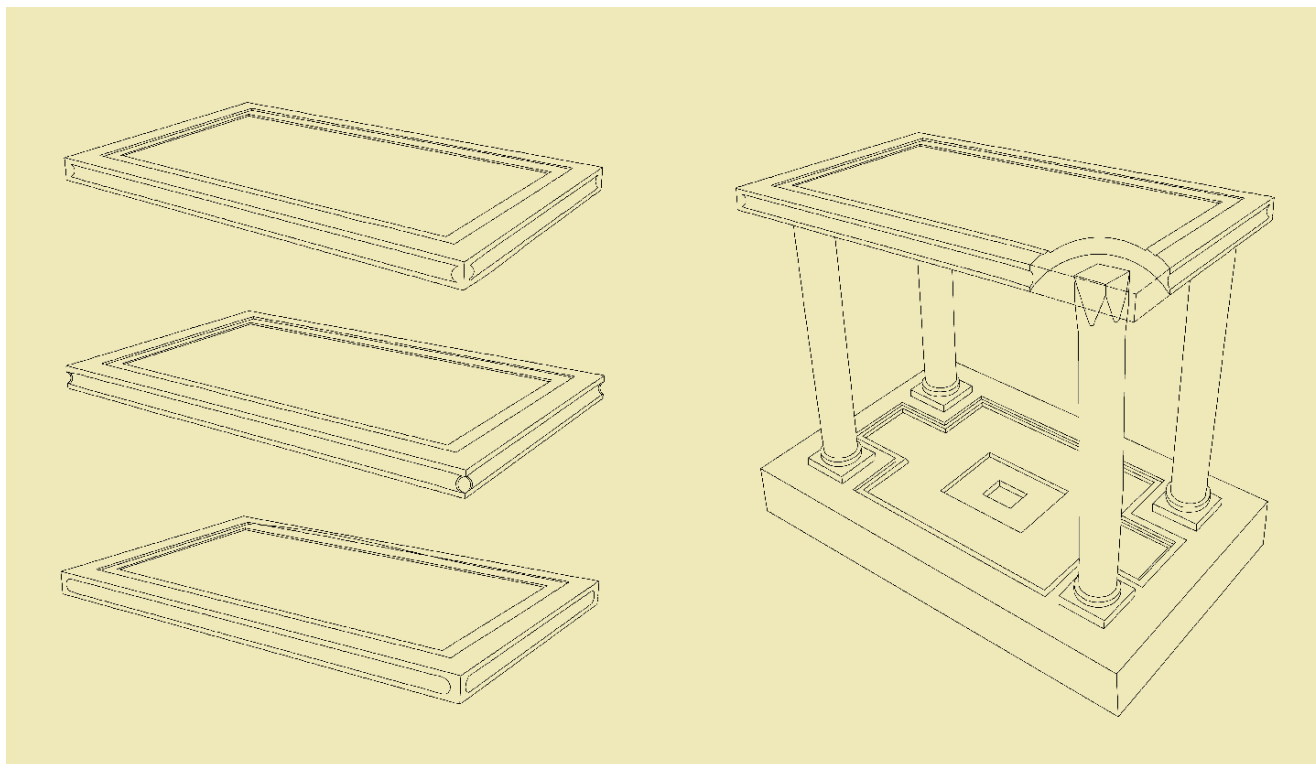
Base of the altar (a, b)

fotografiji se ne vide male rupice kojima su opremljene tranzene nađene na crkvi, ali moguće je da i ova rešetka potječe s crkve Sv. Nikole.

Otkriće pet (šest?) istovjetno oblikovanih velikih kamenih rešetki za prozore govori da su i ostali prozori, a ima ih ukupno devet, mogli biti opremljeni na jednak način, što je svakako pozamašna investicija. Posebnu dimenziju problemu porijekla rešetki daje činjenica da takove, osim u Puli i njenoj okolici, nisu do sada zabilježene na širem području jadranskog bazena, unutar kojega su utvrđene striktno paralele za sve ostale graditeljske i klesarske sastavnice naše crkve. Svakako treba pažljivo pogledati podatke o nalazima slične arhitektonske kamene plastike u središnjim (Grčka) i istočnim područjima Imperija, gdje je sačuvan veliki broj crkvenih građevina s velikim prozorima iz ranobizantskog razdoblja. Impresivana nas paralela vodi neposredno na izvor, velike prozore crkve Sv. Sofije u Istanbulu. Na ovoj slavnoj justinijanovoj crkvi, skoro na svim prozorima, sačuvano je čudo klesarskog umijeća: goleme mramorne rešetke s četvrtastim probojima. Od pulskih se razlikuju jedino po veličini i po tome da su isklesane od mramora. Da se radi o tranzenama iz vremena gradnje crkve (532.-562.) potvrđuju brojni klesarski znakovi kavi se vide i na drugim elementima

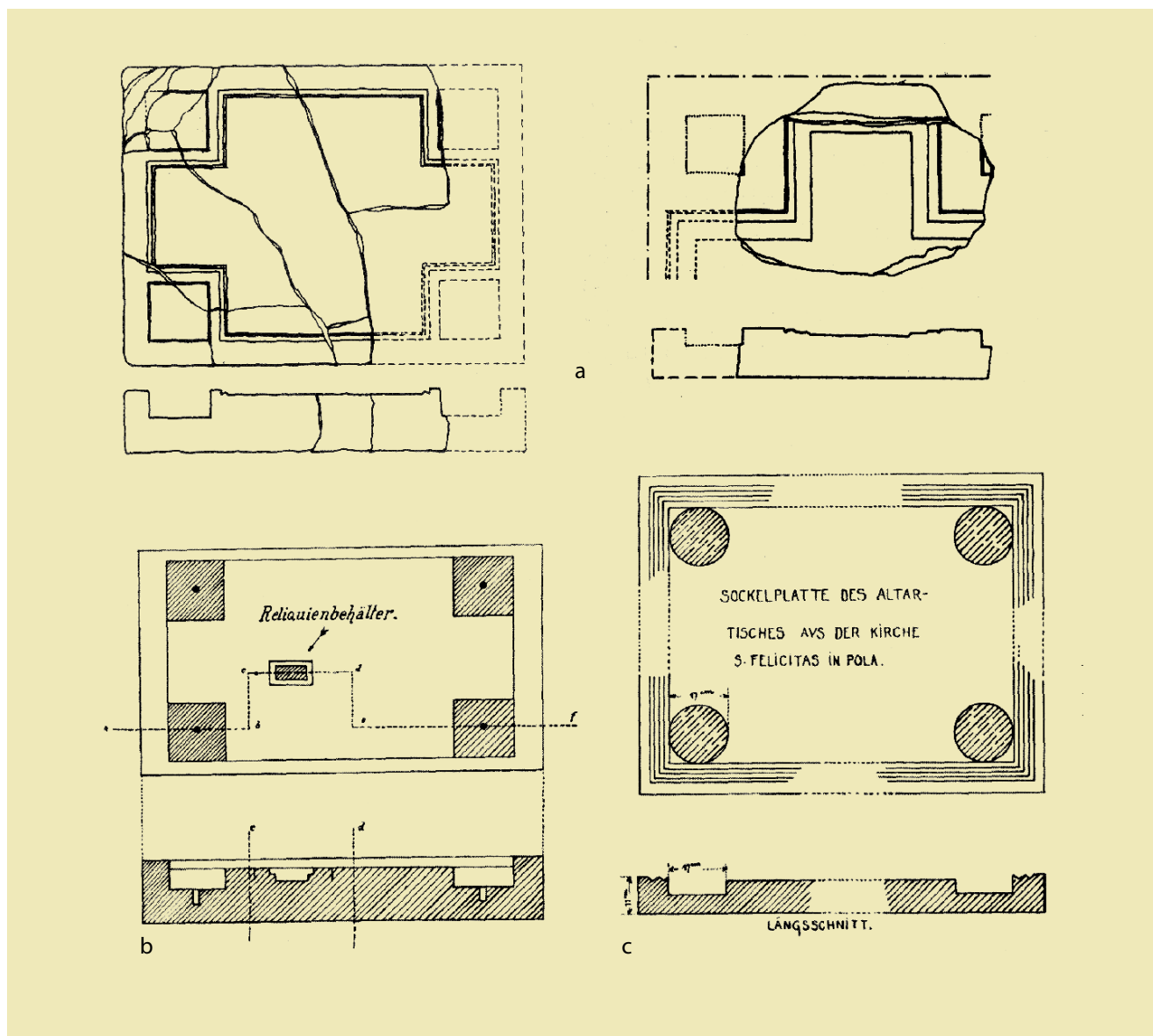
arhitektonske skulpture.²¹ Identična je, iako naravno veća, fragmentarna mramorna tranzena nađena u iskopinama crkve Sv. Polikleukta, također u Istanbulu. Na njoj su dobro sačuvani utori za umetanje transparentne ploče.²² U prilog pretpostavci da se radi o naknadnoj intervenciji na prozorima crkve govori u prvom redu činjenica da su kamene rešetke bitno manje od prozora - zaista bi bilo očekivano da tranzene, izrađene namjenski i u vrijeme gradnje crkve, budu bolje prilagođene dimenziji otvora. Ili obrnuto: građevinske dimenzije prozora bile bi sukladne veličini tranzena. Rešetke su stvarno, tehnički gledano, naknadno ugrađene u već gotove konstruktivne otvore prozora, ali to se može izvesti i u sklopu jedinstvene, prvotne građevinske kampanje. Prisjetimo se da je kompletiranje otvora na način da se u već dovršenu zidanu konstrukciju ugrade klesani elementi upravo jedna od specifičnih tehničkih osobina gradnje u vrijeme nastanka naše crkve. Uostalom, i par bočnih vrata naše crkve ima „ugrađene” kamene okvire, ali ne „naknadno”, već u sklopu ili pri dovršetku jedinstvene prvotne građevne faze.

Nabrojat ću meni poznate primjere kamenih rešetki iste ili slične vrste kao ovih pet s crkve Sv. Nikole. Još jednom treba započeti s kapelom, ostatkom bazilike Sv. Marije Formoze. Kada je kapela 1923. godine oslobođena

37. Prijedlog za grafičku rekonstrukciju oltara

Drawing of the reconstructed altar

38. Primjeri baza oltara iz Istre: a) Eufrazijana u Poreču (izvor: CHEVALIER, P., 1999., 106), b) Sv. Marija na Brijunima, c) Sv. Felicity (Sv. Ivan) u Puli [izvor: GNIRS, A. 2009., 212 (izvorno objavljeno: GNIRS, A., 1911.)]

Examples of altar bases from Istria: a) Basilica of Euphrasius at Poreč, b) St Mary's at Brijuni, c) St Felicity's (St John) at Pula

od okolnih prigradnji, na vidjelo su izašle tri prozorske tranzene: jedna velika na istočnom zidu povišenog dijela crkve te dvije na prozorima prizemnog dijela građevine (sl. 23). Nalaze opisuje A. Morassi, koji donosi fotografije i nacрте kapele nakon demontaže prigradnji koje su je skoro u potpunosti zaklanjale.²³ Velika tranzena (visoka 150 cm), perforirana maštovitim motivom presječenih kružnica, bitno je manja, naročito u širinu, od konstruktivnog otvora. Tranzena na istočnom zidu prizemlja oblikovana je poput rešetke s tri reda po dva četvrtasta proboja. Važno je uočiti i stepenasto udubljenje za umetanje transparentne ploče - stakla, isklesano uz

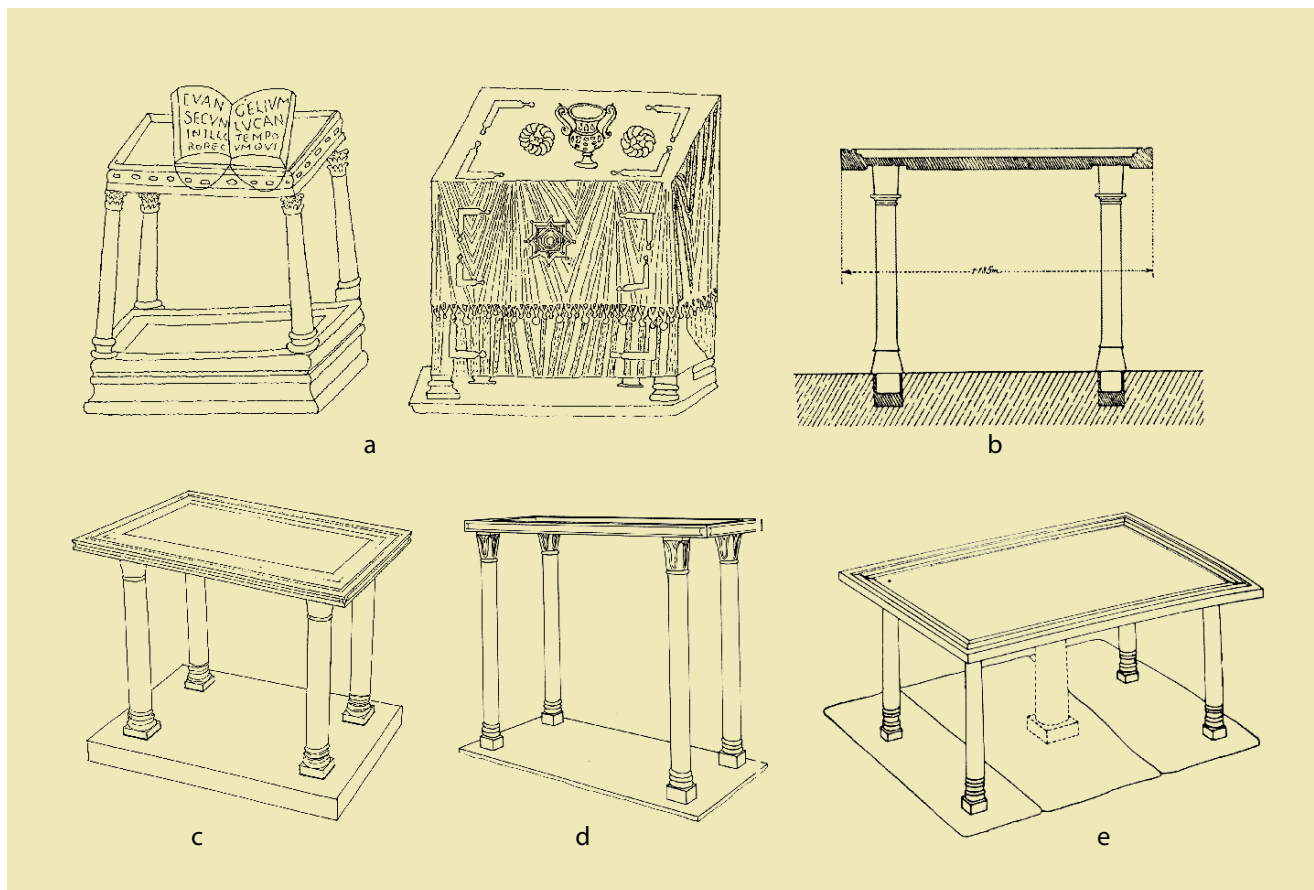
rub otvora. Rešetka na sjevernom prozoru prizemlja još je sličnija onima na crkvi Sv. Nikole: ima četiri kvadratna i dva segmentna otvora sa stepenastim rubom. I ovdje zapažamo da su tranzene „naknadno” ugrađene u šire zidane otvore prozora. Jedini detalj koji bitno razlikuje ove tranzene od onih sa Sv. Nikole je izostanak rupica za fiksiranje stakla. Danas su svi prozori kapele zastrti tranzenama, među kojima se lako razabiru one postavljene u sklopu restauracije 1923. godine. U gornjem su dijelu postavljene tri tranzene izliveno u betonu s jednostavnim kružnim perforacijama. U prozor južnog kraka ugrađena je tranzena istog oblika kao ona *in situ* na

sjevernoj strani, s time da nije cijela isklesana od kamena: donja polovica je izrađena od betona kakvog vidimo i na gornjim prozorima. Očigledno se radi o restauraciji, dopuni fragmentarno sačuvane izvorne kamene tranzene. Iznad vrata na pročelju kapele nalazi se još jedna tranzena slična onima sa Sv. Nikole; tu se javljaju i rupice uz otvore. A. Morassi u spomenutom izvještaju o restauraciji kapele Sv. Marije Formoze ne donosi podatke o zadnje dvije spomenute tranzene.²⁴ Način kako je restaurirana južna tranzena govori nam da ona nije isklesana 1923. godine, što potvrđuje i način supstitucije velikih tranzena. Realna je mogućnost da ove dvije tranzene, jedna cjelovita i druga restaurirana, ipak pripadaju izvornoj strukturi kapele i da su nađene tijekom restauratorskih radova negdje u zavidima otvora.

Potpuno sačuvana tranzena, identična onima s crkve Sv. Nikole (osim što nema rupice), iskopana je nedavno,

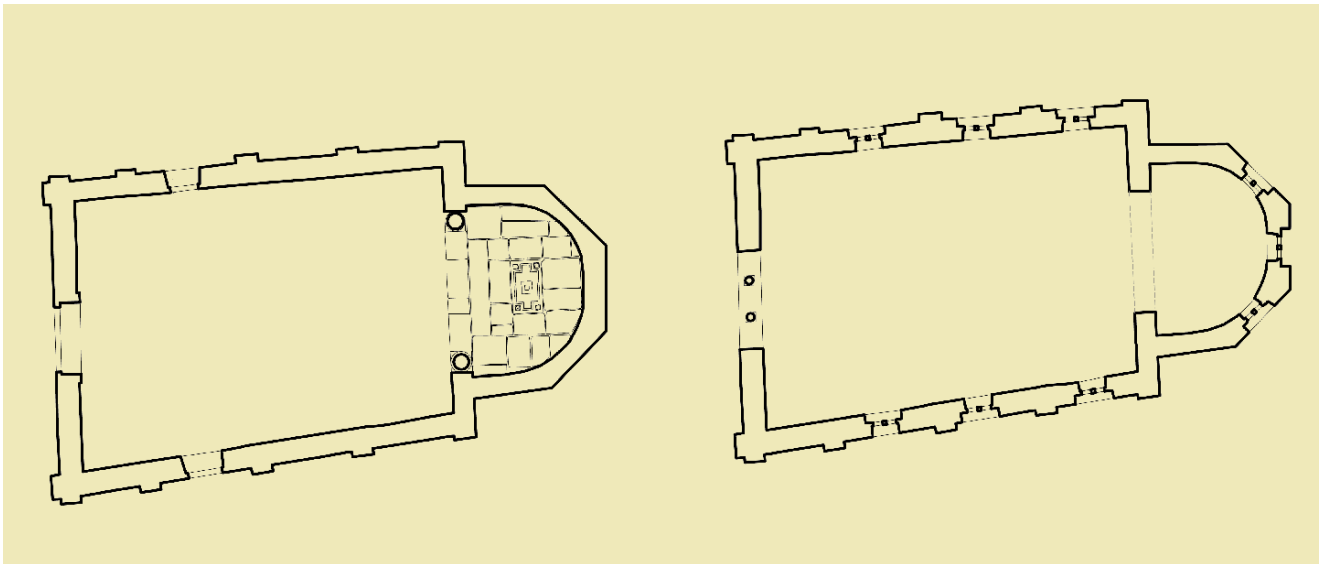
prilikom arheoloških istraživanja crkve na lokalitetu Sv. Cecilija pokraj Gurana, petnaestak kilometara od Pule (sl. 24). Tranzena je pripadala prozoru na sjevernoj strani crkve i nađena je u sloju nasipa koji je nastao rušenjem crkve. U istom su sloju nađeni i brojni fragmenti karakteristične kamene crkvene opreme, koje po stilskim osobinama reljefnog ukrasa sa sigurnošću možemo datirati u ranosrednjovjekovno razdoblje 8. - 9. stoljeća. Istraživači crkve Sv. Cecilije nisu ponudili dataciju za iskopanu tranzenu, jedino navode da bi trebala pripadati nekoj kasnijoj fazi obnove ove crkve, na kojoj su razabrane barem četiri građevne faze.²⁵

Treba spomenuti dvije kamene tranzene ugrađene u južni zid srednjovjekovne (?) kapele Sv. Flora na groblju u Pomeru (udaljen od Pule desetak kilometara), koje pripadaju istom tipu kao do sada nabrojane (sl. 25). Nešto su grublje klesane, ali također imaju utor za

39. Primjeri ranokršćanskih oltara: a) crtež oltara prikazanih u krstionici katedrale i u crkvi San Vitale u Raveni (izvor: GLASER, F., 2003., 426), b) rekonstrukcija oltara iz crkve sv. Lucije na lokalitetu Val Sudiga kraj Pule (izvor: GNIRS, A., 2009., 14), c) rekonstrukcija oltara iz crkve sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru (izvor: JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2005., 24), d) rekonstrukcija oltara u mjestu Turbe u Bosni i Hercegovini (izvor: CHEVALIER, P., 1995., 146), e) rekonstrukcija oltara iz Es Fornás des Torelló na Balearima (izvor: ALCAIDE GONZÁLEZ, S., 2005., 82)

Examples of early Christian altars: a) drawing of the altars depicted in the Baptistery of Ravenna Cathedral and in San Vitale at Ravenna, b) reconstructed altar from St Lucy's at Val Sudiga near Pula, c) reconstructed altar from St John's at Stari Grad on the island of Hvar, d) reconstructed altar at Turbe in Bosnia and Herzegovina, e) reconstructed altar from Es Fornás des Torelló on the Balearic islands

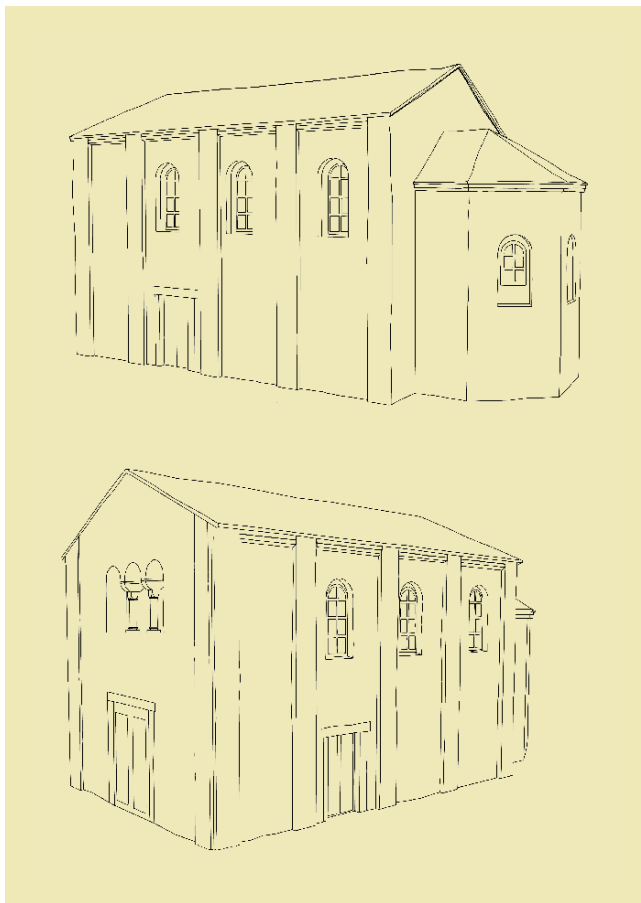
40. Rekonstrukcija izvornog tlocrta crkve u visini prizemlja i u visini prozora

Reconstruction of the original ground plan of the church and the plan at the window level

umetanje stakla. Jedna je manja, a druga nešto veća, i bile su u funkciji sve do probijanja polukružnog baroknog prozora na istom zidu. Poradi asimetričnog rasporeda i razlika u veličini može se pretpostaviti da su tranzene spolirane s neke starije gradnje (u blizini Pomera je lokalitet Biskupija s ostacima kasnoantičke i ranosrednjovjekovne arhitekture).

Sljedeći meni poznati primjer takove prozorske rešetke zabilježen je na jednom crtežu Giulija de Franceschija, iz zbirke njegovih crteža koji se čuvaju u Konzervatorskom odjelu u Rijeci (sl. 26). Na tom je listu prikazano nekoliko pulskih crkava koje danas više ne postoje. Skicirani su (s mjerama) tlocrti, položaj i izgled crkava Sv. Flora i Sv. Sabe, koje su se nalazile na otočiću Uljaniku (danas brodogradilište) u Pulskom zaljevu te još jedna crkva označena kao *S. Matteo a Pola (Arsenale)*. Uz tlocrt crkve „Sv. Mateja” nacrtana je prozorska tranzena uz koju piše da potječe iz crkve takovog naziva. Jasno se vidi da je tranzena sasvim podudarna do sada opisanima, jedino nema rupice uz otvore. Tlocrt crkve obilježene kao Sv. Matej u Puli (Brodogradilište) ne odgovara onome što znamo o crkvi tog titulara, koja je do druge polovine 19. stoljeća postojala unutar pulskog Arsenala, tako da pisane podatke s crteža moramo uzeti s rezervom.²⁶ U svakom slučaju, znakovito je da se na listu sa skicama nestalih ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih pulskih crkava našao i crtež prozora s karakterističnom kamenom rešetkom. Time se povećava broj poznatih primjera u Puli i njejoj okolici, što nam govori da su one u jednom trenutku upravo tu bile relativno masovno korištene.

Koliko nam sve izneseno o specifičnoj grupi ove kamene opreme omogućava da utvrdimo vrijeme kada je nastala? Većina poznatih primjera nađena je u dvije crkve u Puli, obje nastale u isto vrijeme ili neposredno jedna nakon druge, sredinom i u drugoj polovici 6. stoljeća, pri čemu razložno treba pretpostaviti da je gradnja monumentalnije građevine mogla utjecati na oblikovanje skromnije. Tehnika njihove ugradnje u zidane otvore podudarna je u obje crkve, a već je spomenuto da je takav način montaže karakterističan upravo za ovo razdoblje. Stratigrafija i okolnosti nalaza svakako isključuju pretpostavku da su ove rešetke nastale u 19. stoljeću ili još kasnije, kada bi se, u načelu, mogle očekivati takove „romantične”, neostilske imitacije arhitektonskih detalja. Kamene prozorske tranzene redovita su pojava u razdoblju ranog srednjeg vijeka i u Istri ih je sačuvan zaista impresivan broj, ali su one redom drugačije oblikovane. Ako su se takove rešetke proizvodile u kasnijim razdobljima srednjeg pa i novog vijeka, očekivali bismo pronaći ih i na nekim novijim crkvama. To su sve elementi koji ozbiljno upućuju da su naše tranzene ipak proizvod iz doba kada su građene crkve Sv. Marije Formoze i Sv. Nikole, znači u 6. stoljeću, kada bilježimo pojavu masovnog opremanja crkava serijski izrađenim kamenim i mramornim arhitektonskim detaljima i opremom. Spomenute tranzene izrađene su od mekšeg kompaktnog vapnenca, kakav se nalazi i u okolici Pule, npr. na Brijunima, te se može pretpostaviti njihovo lokalno podrijetlo. Ako je u Puli ili njejoj okolici postojala „tvornica” tranzena, to valja povezati uz

41. Prijedlog za grafičku rekonstrukciju izvornog izgleda crkve sv. Nikole
Drawing of the reconstruction of the original appearance of the church of St Nicholas

gradilište crkve Sv. Marije Formoze, na kojoj je bilo nekoliko desetina prozora. Svakako treba pričekati nove nalaze ili prepoznavanja sličnih detalja na drugim mjestima, što će omogućiti definitivne odgovore na ova pitanja. Na koncu valja spomenuti i jednu usporedbu s drvenim rešetkama za ostakljene prozore. U predvorju crkve San Apollinare in Classe kod Ravene izložena je drvena rešetka za ostakljenje prozora, oblikom bitno podudarna pulskima - pravi drveni blizanac tranzena iz Sv. Nikole (sl. 27). Ova je rešetka bila namijenjena puno većem prozoru te je u širinu podijeljena na četiri i u visinu na sedam pravokutnih polja. Ta su polja skoro jednake veličine kao ona na tranzenama iz Sv. Nikole i, naravno, imaju jednaki utor za montažu stakla na rubu. Ovaj je okvir pronađen u perimetralnom zidu crkve krajem 19. stoljeća, kada su restauratorskim zahvatom obnovljeni izvorni prozori, alterirani tijekom srednjeg vijeka. Baziliku S. Apollinare in Classe posvetio je biskup Maksimijan 549. godine. Godinu ili dvije ranije posvetio je najsajjniji spomenik justinijanske epohe

u Raveni, crkvu San Vitale, i tih je godina započeo gradnju raskošne bazilike u Puli. Podudarnosti između ravenkih i pulskih spomenika zbog toga ne treba vidjeti samo u svjetlu iste stilske i kulturne klime ranobizantske Italije, već treba pretpostaviti i djelatnu komunikaciju i migraciju arhitekata i graditelja, koji u Pulu donose oblikovne značajke prisutne na ravenatskim spomenicima. U slučaju bazilike Sv. Marije Formoze, treba naglasiti sličnost s tipološkim specifičnostima crkve u Classama, kao što su par kapela s apsidama uz apsidu. Na morfološkoj razini upečatljiva je usporedba načina oblikovanja vanjskih zidova sa slijepim arkadama te izbočenih potkrovnih vijenaca koji u sklopu višestruke profilacije imaju niz zubaca. Na obje spomenute crkve u Raveni zupci su, naravno, izvedeni od cigle, kao i cijela građevina, i to na način da se jedan sloj cigli jednostavno zarotira uglom prema van. U Puli je taj ukras imitiran u kamenu, klesanom u tanke pločaste kvadre. Graditelji pulske crkve nisu htjeli odustati od dekorativnog detalja generiranog iz svojstava gradbenog materijala, bez obzira na promjenu tehnike zidanja. U svjetlu ovih činjenica, usporedba drvene ravenke i kamenih pulskih prozorskih rešetki

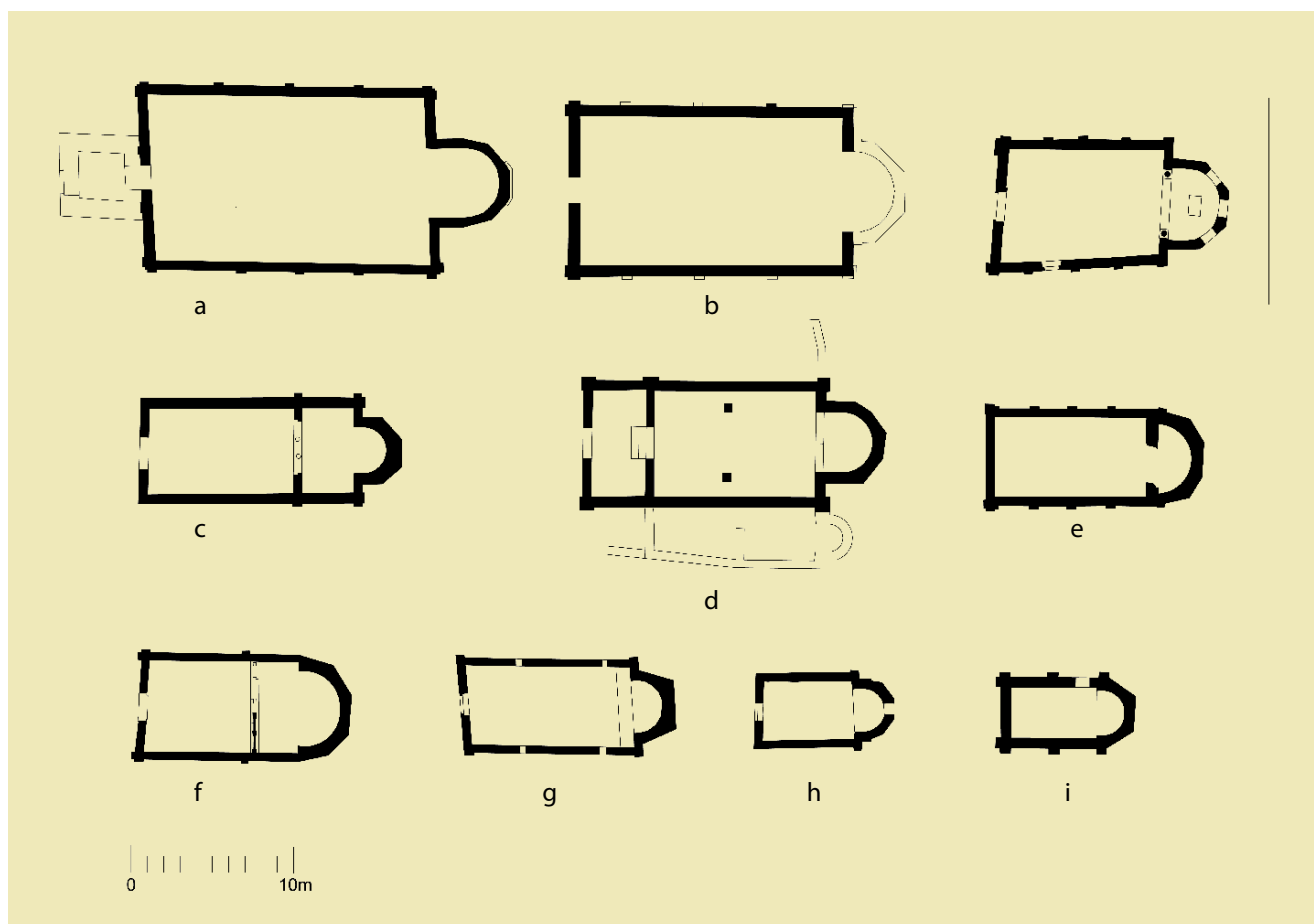
42. Crkva sa žrtvenom žbukom
The church with red mortar

dobiva na sadržajnosti i sugerira mogućnost da je pulska crkva imala luksuznije opremljene prozore s kamenim rešetkama, dok se u samoj Raveni koriste drveni okviri.

U sredini apside crkve Sv. Nikole sačuvani su ostaci oltara čije osobine govore da potječe iz vremena izgradnje crkve. Marušić je tijekom radova 1961. - 1962. imao priliku vidjeti „mramornu bazu s raščlanjenim okvirom i ugaonim udubinama za stupiće-nosače oltarne ploče”.²⁷ Ta se ploča nazire i na fotografiji apsida koju objavljuje, a još se bolje vidi na tada snimljenim fotografijama, koje se čuvaju u Konzervatorskom odjelu u Rijeci i Arheološkom muzeju Istre u Puli (sl. 28). Ostatak oltara Marušić ponovno opisuje u članku objavljenom 1994.²⁸ Tu donosi i crtež ostatka oltara (sl. 29), izrađen prije 1962. godine, kada se „postolje još nalazilo *in situ* u apsidi crkve”. Tijekom radova 1998. - 2004. utvrđeno je da se podanак oltara još nalazi na svom mjestu, iako djelomično

skriven jer je preko njega sagrađena konstrukcija novog oltara za potrebe liturgije. Moderni oltar imao je podnožje s tri strane zidano od cigle i ožbukano; na vrhu je kamena ploča oltarne menze (sl. 33). Oltar je bio približno istih tlocrtnih dimenzija kao i stara ploča pod njim, koja se mogla nazrijeti s jedne strane, gdje nije bilo zidića. Uz privolu tadašnjeg paroha Danila Ljubotine pristupilo se istraživanju oltara. Demontirana je zidana konstrukcija te je ponovno na vidjelo izašla cijela mramorna baza. Nakon dokumentiranja funkcionalni je oltar ponovno uspostavljen, ali na način da se može lako demontirati ako se donese odluka o njegovog drugačijoj restauraciji ili prezentaciji, što kao primjer ranokršćanskog oltara, vjerojatno *in situ*, i u kontinuitetu funkcije svakako zaslužuje.

Baza oltara, omjera u tlocrtu 2:3, ima na gornjoj plohi plitko udubljeno srednje polje križnog oblika, tako

43. Usporedna tablica jednobrodnih crkava s poligonalnim apsidama koje se spominju u tekstu: a) S. Michele in Acerboli u Santarcangelu di Romagna pokraj Ravene, b) S. Martino u Barisanu pokraj Ravene, c) Sv. Mauro u Galižani, d) Sv. Lucija na lokalitetu Val Sudiga, e) Sv. Nikola u Puli, f) Sv. Petar na Brijunima, g) Sv. Agata pokraj Kanfanara, h) Sv. Elizej u Fažani, i) crkvice u Valbandonu

Table with comparisons between single-cell churches with polygonal apses under discussion: a) San Michele in Acerboli at Santarcangelo di Romagna near Ravenna, b) San Martino at Barisano near Ravenna, c) St Maurus' at Galižana, d) St Lucy's at Val Sudiga, e) St Nicholas' at Pula, f) St Peter's at Brijuni, g) St Agatha's near Kanfanar, h) St Elisha's at Fažana, i) church at Valbandon

da izvan udubljenog dijela ostaju kvadratne rupe za četiri noge oltara (sl. 36). U tim su udubljenjima sačuvani otklesani ostaci donjih dijelova baza stupova, od kojih jedna čak izviruje dva centimetra iznad površine baze. U jednoj se rupi vidi olovo kojim je baza stupa bila učvršćena u udubinu. Očito su ovi olovni spojevi bili vrlo efikasni jer se stupove nije moglo iščupati pa su morali biti razbijeni. Na crtežu koji donosi Marušić i na fotografijama iz 1962. godine vidi se da su stupići oltara bili sačuvani u visini od desetak centimetara. Otklesani su poradi postavljanja zidane konstrukcije novog oltara. Među građom kojom je bio zazidan jedan od prozora na južnom zidu crkve B. Marušić je pronašao i mramorni fragment za koji je ispravno zaključio da je pripadao ovom oltaru.²⁹ To je gornji dio stupića, isklesan poput rudimentarnog kvadratnog kapitela koji se u donjem dijelu sužava prema cilindru trupa (sl. 35).

Oltar iz crkve Sv. Nikole pripadao je vrsti standardnih i najčešćih ranokršćanskih oltara, koji se sastoje od tri grupe elemenata: baze u obliku ploče, četiri (rjeđe pet ili više stupova) i ploče oltarne menze. Takovih je oltara ili njihovih dijelova nađeno na desetine diljem cijelog Mediterana (sl. 39).³⁰ Nekoliko sličnih oltarnih baza bilježimo i u Istri (sl. 38).³¹ Nije teško na osnovu ostataka, dokumentacije (crtež, fotografije) i analogija predložiti idejnu rekonstrukciju ovog oltara (sl. 37). Potpuno je sačuvana baza, a izgled stupova definira dokumentacija i ostatak kapitela. Ti su stupići klesani monolitno s bazom i kapitelom: baze su imale četvrtastu plintu i po jedan kolut uglatog presjeka. Poznat je veliki broj ovakvih monolitnih, najčešće mramornih, oltarnih stupića.³² Visina analognih primjera definira nam i dimenziju stupića u rekonstrukciji. Nije sačuvana oltarna menza, koju moramo zamisliti sličnom brojnim sačuvanima, a nekoliko je fragmenata standardnih primjera očuvano i u Istri.³³ Redovito je to tanja ploča s udubljenim srednjim dijelom, tako da se formira široki profilirani rub. Na bočnim plohama nalazi se najčešće jednostruko ili kompleksno uzdužno udubljenje.

Način oblikovanja dijelova oltara pokazuje sličnosti s detaljima mramorne arhitektonske plastike u crkvi. Treba zapaziti jednake profile prstena baze na stupovima apsida i onih pročeljne trifore. Posebno je karakterističan način izvođenja forme kapitela redukcijom osnovnog volumena što je zapaženo i na stupu trifore. Ne radi se samo o stilskoj povezanosti, već treba pretpostaviti i bliskost proizvodne sredine te nije isključeno da oba proizvoda dolaze iz iste radionice.

Na koncu treba još jednom razmotriti nalazi li se oltar, tj. njegovi ostaci, na svom izvornom mjestu. Baza oltara ugrađena je u središtu apsida popločane velikim četvrtastim pločama različitih veličina. Podne ploče su

usko sljubljene uz bazu te je ona očigledno postavljena zajedno s podom koji je na izvornoj razini od vremena izgradnje crkve jer slijedi stepenicu prema naosu, koja je očito izvorna - na njoj počivaju slavolučni stupovi. Ploče poda u apsidi jednako su klesane, a neke i dimenzionirane, kao i spomenuta stepenica. U ranokršćanskoj crkvi očekivali bismo pod u mozaiku ili drugoj skupocjenijoj tehnici (*opus sectile*); pod od masivnih ploča češće susrećemo u kasnijim, srednjovjekovnim crkvama te ipak ne treba isključiti da je on mogao biti cjelovito rekonstruiran uz ponovnu ugradnju oltara ili njegovo respektiranje, na izvornom mjestu.³⁴ U svakom slučaju, ovakav položaj oltara, u sredini apsida, nije nepoznat u ranokršćansko doba.

Nabrajanje svih elemenata izvornih struktura i opreme crkve Sv. Nikole potvrđuje da je ovo, uz Eufrazijanu u Poreču, jedna od najbolje sačuvanih građevina iz ranokršćanskog doba u Istri. Time ona postaje „reper” koji pomaže razumijevanju slabije sačuvanih građevina, a za one koje su poznate tek po arheološkim ostacima ima svojstvo „živog fosila”. Tipološke osobine, posebno specifični oblik apsida, usko je vežu uz grupu istarskih spomenika nastalih tijekom prvih desetljeća bizantske vladavine, sredinom i u drugoj polovini 6. stoljeća, među kojima su najmonumentalnija ostvarenja Eufrazijeva pregradnja porečke katedrale i Maksimijanova izgradnja crkve Sv. Marije Formoze. Izvana poligonalna i iznutra polukružna apsida karakteristična je za ranobizantsku arhitekturu 6. stoljeća - a najvažniji europski primjeri su u Raveni - pa je postala njen zaštitni znak. Nekoliko se crkava u Istri mora gledati kao neposredni derivat te arhitektonske mode donesene na Poluotok preko dva velika gradilišta u Puli i Poreču. Vrlo dobro sačuvana crkva Sv. Elizeja u Fažani možda najočiglednije pokazuje svoje podrijetlo iz formi crkve Sv. Marije Formoze, odnosno njenih bočnih kapela - na apsidi je ostao sačuvan čak i karakteristični niz zubaca između stepenastih profila potkrovnog vijenca.³⁵ U grupu neposrednih derivata pulske bazilike treba svakako uključiti i arheološki istražene crkve Sv. Maura pokraj Galižane i Sv. Lucije na lokalitetu Val Sudiga čiji će triumfalni luk Gnirs opisati: „izveden poput slavoluka koji nose stupovi; njihove baze još se nalaze *in situ*...”.³⁶ Ove su dvije crkve po prostornoj organizaciji i veličini bile najbližnje crkvi Sv. Nikole. Jednobrodne crkve skromnijih dimenzija s karakterističnom apsidom nalazimo i u okolici Ravene. To su ponajprije crkva S. Michele in Acerboli u mjestu Santarchangelo di Romagna, koja je imala triforu na pročelju, te crkva S. Martino u Barisanu.³⁷ I one su prepoznate kao skromniji derivat luksuznih gradnji u

prijestolnici. Kod razvrstavanja crkava ove tipološke grupe ipak treba upozoriti na nekoliko činjenica. Ponajprije treba uzeti u obzir da se ovakav oblik apsida javlja i prije 6. stoljeća. Najbliži i najpoznatiji primjeri: sama ravenska katedrala iz kraja 4. stoljeća, Sv. Ivan Evanđelist u Raveni iz prve polovine 5. stoljeća te akvilejske bazilike tzv. *della Beligna* ili *del fondo Tulio* iz kraja 4. ili početka 5. stoljeća, kao i tzv. bazilika *di Monastero* iz prve polovice 5. stoljeća. Možemo li i u Istri prepoznati crkvu s poligonalnom apsidom koja bi bila starija od 6. stoljeća i spomenutih monumentalnih gradnji u Puli i Poreču? Nadalje, treba znati da sve crkve izgrađene u 6. stoljeću ne moraju imati višestranu apsidu. Primjeri za to su u prvom redu bazilika u Muntajani, kojoj je glavna apsida poligonalna, a one bočne polukružne. Ta je crkva sagrađena po modelu Eufrazijeva episkopija u Poreču, koji ima tri polukružne apsida. Neke od crkava s polukružnim apsidama u Istri još treba preispitati s obzirom na ovu tipološku osobinu.³⁸ I na koncu, treba ponoviti davno uočenu činjenicu da su monumentalne gradnje iz justinijanskog doba bitno utjecale na ranosrednjovjekovnu pa i kasniju

srednjovjekovnu arhitekturu u Istri. Monumentalni su primjeri iz razdoblja kraja 8. stoljeća bazilika Sv. Marije Velike pokraj Bala i crkva Sv. Tome kod Rovinja, a najvjerojatnije i križna crkva Sv. Klementa uz baziliku Sv. Mihovila benediktinskog samostana u Puli.³⁹ Određenu sličnost zapaziti ćemo i na poligonalnoj apsidi crkve Sv. Agate kod Kanfanara, koja je vjerojatno sagrađena u prvoj polovici 11. stoljeća.⁴⁰ Unutar obzora iznesenih problema treba ponovno istaknuti važnost crkve Sv. Nikole kao primjera izvrsno sačuvane građevine koju tipološke, ali i morfološke osobine (način gradnje, arhitektonska skulptura, oprema) jasno fiksiraju stilski i kronološki. Sjajni graditeljski i umjetnički spomenici iz prvih desetljeća bizantske vlasti u Istri utjecali su na graditeljsku kulturu pokrajine još stoljećima, kao često nedosegnut uzor, a za razdoblja ranijeg srednjeg vijeka moramo pretpostaviti čak i kontinuitet graditeljske tradicije. U rasvjetljavanju ovih pitanja istraživači će često morati posegnuti za usporedbama iz riznice izvornih oblika i struktura naše crkve, pri čemu će vjerojatno biti od koristi i ovdje iznesena dokumentacija, opisi i komentari.

Bilješke

¹ MARUŠIĆ, B., 1967., 54-56, sl. 29, tabela XI-XII.

² Drugačije donosi P. Kandler: „Sulla via all' anfiteatro a sinistra s'alza la chiesa di di S. Caterina, già convento di done, poi abbandonata, e dal 1580. data per uso di famiglie greche venute da Candia e da Morea.” (KANDLER, P., 1845., 36).

³ Godina 1583. isklesana je na ploči postavljenoj na pročelju crkve (vidi dalje). Drugačije piše M. Bertoša: „... crkvu sv. Nikole koju su god. 1588. osnovali grčki bjegunci...” (BERTOŠA, M., 1995., 38).

⁴ ŠTOKOVIĆ, A., 2005., 148-149; BARBALIĆ, F., 1933., 8, 12-13.

⁵ BARBALIĆ, F., 1933., 8, 12-13, 54; STARAC, A., 1992., 183-205.

⁶ MIRABELLA ROBERTI, M., 1949., 262.

⁷ Od tri primjera koje spominje Mirabella Roberti jedino se oblik apsida u prizemlju biskupije Eufrazijane može definirati potkovastim (*a ferro di cavallo*) jer je raspon apsidalnog otvora manji od dijametra polukruga, tj. maksimalnog raspona nutrine apsida. Oblik unutarnjeg obrisa apsida Eufrazijane i crkve Sv. Nikole pripada tipu „produženih polukružnih”. Izgled potkove apsidi crkve Sv. Nikole sugerira par pilastara kojima je sužen apsidalni otvor.

⁸ MARUŠIĆ, B., 1967., 54-56.

⁹ Kapiteli koje spominje Marušić nisu mi poznati.

¹⁰ BOVINI, G., 1974., 211-212, sl. 122.

¹¹ MARUŠIĆ, B., 1994., 50-52, sl. 7-8, tab. VI.

¹² Osim podataka B. Marušića u spomenutim člancima te nekoliko fotografija u arhivi Konzervatorskog odjela u Rijeci i Arheološkog muzeja Istre u Puli, nije mi poznata druga dokumentacija o tim radovima.

¹³ Ovaj je nalaz učvrstio odluku da se crkva izvana ožbuka, što uvelike povećava vrsnoću i trajnost zidova. Zbog velike količine razarajućih topivih soli u zidovima, odlučeno je preventivno postaviti „žrtvenu” vapnenu žbuku, koja će se nakon nekoliko godina, kada počne otpadati, zamijeniti trajnom, podatnije obrade površine. Nedavno je u sklopu restauratorskih radova sa sjeverne strane Eufrazijane pronađen ostatak izvorne žbuke kojom su izvana bili pokriveni zidovi Eufrazijeve crkve.

¹⁴ MARUŠIĆ, B., 1967., 54, sl. 29.

¹⁵ MARUŠIĆ, B., 1967., 54.

¹⁶ MIRABELLA ROBERTI, M., 1949., 262.

- ¹⁷ Za mramornu opremu Eufrazijane vidi: TERRY, A., 1988., 13-64; RUSSO, E., 1991.
- ¹⁸ „Ho notato che l'arco dell'apsidiola girava su mensole poggianti su capitelli e colonne (come nella chiesa di S. Nicolò dei Greci) poi asportati scalpellando mensole e arcata...” (MIRABELLA ROBERTI, M., 1949., 262). To prihvaća i Ž. Ujčić (UJČIĆ, Ž., 2005., 30).
- ¹⁹ Analiza arhitekture justinijanskog doba pokazuje vrijednosti stope koje variraju od 30,9 cm do 32 cm te se na ovom mjestu koristi standardna srednja vrijednost od 31,25 cm, s tendencijom prema 31,5 cm (za mjere u arhitekturi Justinijanov doba vidi: UNDERWOOD, P., 1948., 67-74). Eufrazijeva bazilika u Poreču ima odnos dužine (bez apside) i širine 100 : 60 stopa, s time da je korištena veličina stope od 31,1 cm. Treba napomenuti da je širina Eufrazijeva bazilike preuzeta od prethodne, predeufrazijevske bazilike, od koje su iskorišteni pročeljni i bočni zidovi. U idealnih *centum pedes* duljine Eufrazijevske crkve postavljeno je devet stupova s deset interkolumnija od po 10 stopa (VIDULLI TORLO, M., 1983., 129-135; VIDULLI TORLO, M., 1984., 186-188).
- ²⁰ Restauracija tranzena obavljena je u radionici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.
- ²¹ GUIDOBALDI, A. G. - BARSANTI, C., 2004., 55-77.
- ²² GUIDOBALDI, A. G. - BARSANTI, C., 2004., 72, sl. 64. O kontinuitetu kasnoantičkih tehnika i oblika prozorskih rešetki i načinu ostakljivanja prozora u ranom srednjem vijeku: DELLAQUA, F., 2003.
- ²³ MORASSI, A., 1924.-1925., 16.
- ²⁴ MORASSI, A., 1924.-1925., 16; Ž. Ujčić se o prozorima na bazilici i kapelama izjašnjava pomalo neprecizno: „Polukružni prozori kompleksa navodno su bili ispunjeni tranzenama od mramora, međutim danas se u djelomice zazidanim otvorima kapele nalaze tranzene od vapnenca” (UJČIĆ, Ž., 2005., 29). Tranzenama prozora na ruševinama crkve Svete Marije Formoze bio je impresioniran i pisac (vjerojatno Pietro Dragano) „Dialoghi due sulle antichità di Pola del 1600”, koji spominje „molti occhi di finestre e gelosie di pietra in angoli acuti intagliata” (KANDLER, P., 1845., 76).
- ²⁵ TERRIER, J. - JURKOVIĆ M. - MATEJČIĆ, I., 2008., 241, sl. 24-25.
- ²⁶ Crkva Sv. Mateja, koju je tijekom 19. stoljeća sa svih strana okružila proizvodna zona brodogradilišta u Puli, bila je križnog tlocrta, kako je to zabilježeno na prvom katastru grada Pule iz 1820. godine (UJČIĆ, Ž., 1998., 744). Na De Franceschijevu crtežu kao „S. Matteo (Arsenale)” prikazan je tlocrt jednobrodne crkve s tri jednake izbočene polukružne apside.
- ²⁷ MARUŠIĆ, B., 1967., 54, tabla XI, sl. 2.
- ²⁸ MARUŠIĆ, B., 1994., 52, sl. 8.
- ²⁹ MARUŠIĆ, B., 1994., 50, sl. 7a, tab. VI/2.
- ³⁰ U tematskom broju časopisa Hortus artium medievalium, 11 iz 2005., posvećenom oltarima: DUVAL, N., 7-18; JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 19-28; CHEVALIER, P., 65-79; BEAUDRY, N., 111-122.
- ³¹ Crkva na lokalitetu Pudarica, Muntajana, Val Sudiga pokraj Pule, Sv. Marija na Brijunima, Sv. Felicita (Sv. Ivan) u Puli, Eufrazijana u Poreču (CHEVALIER, P., 1999., 107-109, sl. 4).
- ³² Istarski primjeri: Sv. Hermagora u Samagheru (Valelunga) pokraj Pule (GNIRS, A., 1908., 12-13); Eufrazijana u Poreču (TERRY, A., 1988., 48-49; RUSSO, E., 1991., 216-218).
- ³³ Iz crkve Sv. Felicite (Sv. Ivana) u Puli (GNIRS, A., 2009., 212; izvorno objavljeno: GNIRS, A., 1911., 1-48), u porečkoj Eufrazijani (CHEVALIER, P., 1999., 107-109, sl. 4). Za rimsku Dalmaciju i Salonu: CHEVALIER, P., 1995., 147-149; SALONA I, 1994., 121-184, pl. XXV-XXX.
- ³⁴ Ranokršćanske crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji koje imaju pod od kamenih ploča u: CHEVALIER, P., 1995., 54-55. Možda je najslbliži našem podu bio onaj u maloj crkvi iz 6. stoljeća u Klapavicama pokraj Klisa, koju je 1906. godine iskopao F. Bulić. Radi se o manjoj crkvi polukružne apside; kamenim pločama bio je opremljen samo pod apside u kojoj se nalazila baza oltara s četiri utora za stupiće - nosače menze (BULIĆ, F., 1907., 107-122); fotografije crkve nakon iskopavanja u: SALONA I, 1994., pl. III.
- ³⁵ O crkvi Sv. Foške, osnovno: MARUŠIĆ, B., 1967., 23-24.
- ³⁶ GNIRS, A., 2009., 212 (izvorno objavljeno: GNIRS, A., 1911.); GNIRS, A., 1914., 51-62; MARUŠIĆ, B., 1967., 27-28; FIOCCHI, L. - MARIĆ, I. - ČAUŠEVIĆ-BULLY, M. - BULLY, S. - JURKOVIĆ, M., 2010, 61-63.
- ³⁷ RUSSO, E., 2003., 91-109.
- ³⁸ Dosta su kontroverzni sudovi izneseni o crkvi Sv. Foške pokraj Žminja (polukružna apsida, lezenirani zidovi: MARUŠIĆ, B., 1967., 37; MARUŠIĆ, B., 1987., 93-95; ŠONJE, A., 1982., 87-89; ŠONJE, A., 1987., 5-14.
- ³⁹ Kratak, ali sadržajan osvrt na problem utjecaja gradbenih oblika bazilike Sv. Marije Formoze na kasnije graditeljstvo u Istri donosi Ž. Ujčić (UJČIĆ, Ž., 2005., 52-53). Za baziliku Sv. Marije pokraj Bala: CHEVALIER, P. - MATEJČIĆ, I., 2009., 9-45. Za crkvu Sv. Tome pokraj Rovinja: MATEJČIĆ, I., 1997. Crkva Sv. Klementa, zajedno s paralelnom bazilikom Sv. Mihovila, uglavnom se datira u 6. stoljeće, ali iznesena je i pretpostavka da je križna crkva Sv. Klementa ranosrednjovjekovna građevina (MATEJČIĆ, I., 1997., 14-15), što je po svemu sudeći izvrsno intuirao već P. Kandler, koji je još mogao vidjeti ostatke obje crkve. „... e la costruzione di una seconda chiesa detta di S. Michele abbinandola ad altra bizantina precedente, costruzione che cade intorno il 1000, strano miscuglio di architettura bizantina e barbara” (KANDLER, P., 1845., 13) i „Sulla colle di S. Michele può vedere le rovine di due chiese riunite, bizantina l'una, barbara l'altra...” (KANDLER, P., 1845., 46). Iako Kandler nije potpuno precizan u nazivima, očito je da govori o dvojnim crkvama benediktinskog samostana Sv. Mihovila.
- ⁴⁰ FUČIĆ, B., 1966., 10-11.
- * U izradi dokumentacije za potrebe restauratorskih radova na crkvi sudjelovali su brojni suradnici. Ovdje objavljene crteže izradili su Ljiljana Sladonja, Martina Barada i Ivan Matejčić; uz arhivske, korištene su fotografije Nataše Nefat, Damira Matoševića i Ivana Matejčića. Zahvaljujem konzervatorici Nataši Nefat na pomoći i savjetima pri pisanju ovog rada.

Literatura

- BARBALIĆ, F., 1993. - Fran Barbalić, *Peroj. Srpsko selo u Istri*, Zagreb.
- BEAUDRY, N., 2005. - Nicolas Beaudry, Un autel et son reliquaire á Ras el Bassit (Syrie du Nord), *Hortus Artium Medievalium*, 11, Zagreb-Motovun, 111-122.
- BERTOŠA, M., 1995. - Miroslav Bertoša, *Istra: doba Venecije*, Pula.
- BOVINI, G., 1974. - Giuseppe Bovini, *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna.
- BULIĆ, F., 1907. - Frane Bulić, Sterro di una chiesa antica cristiana del VI. sec. nella localita detta Crkvina a Klapavica nel commune censuaria di Klis (Clissa), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 30, Split, 101 -122.
- CHAVALIER, P., MATEJČIĆ, I., 2009. - Pascale Chevalier, Ivan Matejčić, *L'architecture, Vela Gospa près de Bale (Istrie)*, II, (ur.) M. Jurković i J.-P. Caillet, University of Zagreb - International Reserch Center for late Antiquity and the Midle Ages, Zagreb-Motovun, 2009.
- CHEVALIER, P., 1995. - Pascale Chevalier, *Salona II, Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province Romaine de la Dalmatie*, Vol. 2, École française de Rome - Musée archéologique de Split, Rome - Split.
- CHEVALIER, P., 2005. - Pascale Chevalier, Les autels paléochrétiens des provinces d'Epirus Vetus, Epirus Nova et de Praevalis, *Hortus Artium Medievalium*, 11, Zagreb-Motovun, 65-80.
- CHEVALIER, P., 1999. - Pascale Chevalier, Les installations liturgiques des églises d'Istrie du Ve au VIIe siècle, *Hortus artium medievalium*, 5, Zagreb-Motovun, 105-111.
- DELL'AQUA, F., 2003. - Francesca Dell'Acqua, „*Illuminando colorat*”. *La vetrata tra l'età tardo imperiale e l'alto medioevo: le fonti*, *l'archeologia*, Spoleto 2003.
- DUVAL, N., 2005. - Noel Duval, L'autel paléochrétien: les progrès depuis le livre de Braun (1924) et les questions à résoudre, *Hortus Artium Medievalium*, 11, Zagreb-Motovun, 7-18.
- FIOCCHI, L., MARIĆ, I., ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S., JURKOVIĆ, M., 2010. - Laurent Fiocchi, Iva Marić, Morana Čaušević-Bully, Sébastien Bully, Miljenko Jurković, L'église Saint-Maur de Galizana (Istrie-Croatie); chantier-école aux méthodes de l'archéologie du bâti, *Bulletin du Centre d'études médiévales d'Auxerre*, 14, Auxerre.
- FUČIĆ, B., 1966. - Branko Fučić, Sv. Agata kod Kanfanara, *Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, XIV/1-3, Zagreb, 10-18.
- GNIRS, A., 1908. - Anton Gnirs, La basilica ed il reliquiario d'avorio di Samagher presso Pola, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, vol, XXIV, Parenzo, 5-48.
- GNIRS, A., 1911. - Anton Gnirs, Frühe christliche Kultanlagen im südlichen Istrien, *Jahrbuch des Kunsthist. Institutes der k.k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, Wien JK, sv. 5, Wien, 1-48.
- GNIRS, A., 2009. - Anton Gnirs, Ranokršćanski kultni kompleksi u južnoj Istri, u: Anton Gnirs, *Arheološki tekstovi*, Pula, 195-223.
- GUIDOBALDI, A. G. - BARSANTI, C., 2004. - Alessandra Guiglia Guidobaldi - Claudia Barsanti, *Santa Sofia di Constantinopoli: l'arredo marmoreo della grande chiesa Giustiniana*, Città del Vaticano.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2005. - Jasna Jeličić-Radonić, Altar Types in Early Christian Churches in the Province of Dalmatia, *Hortus Artium Medievalium*, 11, Zagreb-Motovun, 19-29.
- KANDLER, P., 1845. - Pietro Kandler, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Trieste.
- MARUŠIĆ, B., 1967. - Branko Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Arheološki muzej Istre, Pula.
- MARUŠIĆ, B., 1987. - Branko Marušić, *Starohrvatska nekropola u Žminju*, Arheološki muzej Istre, Pula.
- MARUŠIĆ, B., 1994. - Branko Marušić, *Varia Archaeologica secunda*, *Histria Archaeologica*, 13-14/1982-1983, Pula, 33-66, T. 1-14.
- MATEJČIĆ, I., 1997. - Ivan Matejčić, *Dvije crkve*, Rijeka-Rovinj.
- MIRABELLA ROBERTI, M., 1949. - Mario Mirabella Roberti, *Notiziario archeologico Istriano (1940-1948)*, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, NS, vol. I, Venezia, 230-275.
- MORASSI, A., 1924.-1925. - Antonio Morassi, La chiesa di Santa Maria Formosa o del Canneto in Pola, *Bolletino d'arte del Ministero della pubblica istruzione*, IV, Roma, 11-25.
- RUSSO, E., 1991. - Eugenio Russo, *Sculture del complesso Eufrasiano di Parenzo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli.

- RUSSO, E., 2003. - Eugenio Russo, *L'architettura di Ravenna paleocristiana*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia.
- SALONA I, 1994. - , *Salona I. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone* (ur.) N. Duval, E. Marin i C. Metzger, École française de Rome - Musée archéologique de Split, Rome - Split.
- STARAC, A., 1992. - Alka Starac, Antički nalazi iz sondažnog iskopa kod crkve sv. Nikole u Puli godine 1961, *Opuscula archeologica*, 16, Zagreb, 183-205.
- ŠONJE, A., 1982. - Ante Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin.
- ŠONJE, A., 1987. - Ante Šonje, Starohrvatska crkva sv. Foške kod Žminja u Istri, *Peristil*, 30, Zagreb, 5-14.
- ŠTOKOVIĆ, A., 2005. - Alojz Štoković, Crnogorska pravoslavna zajednica u Peroju, *Istarska enciklopedija*, (ur.) M. Bertoša i R. Matijašić, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb.
- TERRIER, J., JURKOVIĆ, M., MATEJČIĆ, I., 2008. - Jean Terrier, Miljenko Jurković, Ivan Matejčić, Les sites de l'église Saint-Simon, de l'ancienne agglomération de Guran et de l'église Sainte-Cécile en Istrie (Croatie). Sixième campagne de fouilles archéologiques, *Hortus Artium Medievalium*, 14, Motovun-Zagreb, 231-248.
- TERRY, A., 1988. - Ann Terry, The sculpture at the cathedral of Eufrasius in Poreč, *Dumbarton Oaks Papers*, 42, Washington DC, 147-164.
- UJČIĆ, Ž., 1998. - Željko Ujčić, Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, III, Split - Poreč 1994., Città del Vaticano - Split, 743-758.
- UJČIĆ, Ž., 2005. - Željko Ujčić, *Ranokršćanska bazilika sv. Marije Formoze u Puli*, Arheološki muzej Istre, Katalog 68, Pula.
- VIDULLI TOROLO, M., 1983. - Marzia Vidulli Torlo, Valori spaziali nella basilica Eufrasiana di Parenzo, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 31, Trieste, 129-135.
- VIDULLI TOROLO, M., 1984. - Marzia Vidulli Torlo, Considerazioni sull'unità di misura utilizzata nella basilica Eufrasiana di Parenzo, *Aquileia Nostra*, Aquileia, 185-188.

Kronološki pregled radova na crkvi sv. Nikole (sastavila Nataša Nefat, Konzervatorski odjel u Puli)

- 1995. rekonstruirano je krovšte priprate (radovi u organizaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Rijeci)
 - 1996. izrađen je snimak postojećeg stanja krovšta broda crkve (ING MAR d.o.o., Banjole)
 - 1998. izrađena je tehnička dokumentacija - elaborat s troškovnikom za sanaciju krova broda crkve (Lj. Radulović, d. i. a.)
 - 1999. rekonstruirano je krovšte broda crkve (radovi u organizaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Rijeci)
 - 2000. rekonstruirani su svod i krov apside (umjesto šute nad svodom je izvedena izolacija olakšanim mortom (punilo perlit). Krov apside prekriven je kamenim škrljama. S unutrašnjeg zida apside uklonjena je recentna žbuka te pronađena izvorna žbuka koja je opšivena i konzervirana; ostale površine zidova ožbukane su dvoslojnom vapnenom žbukom. Sanirana su oštećenja trijumfalnog luka i tjemena svoda. Kapiteli i stupovi tribelona te kameni dijelovi trifore očišćeni su od kasnijih slojeva žbuke i premaza. Razidani su prozori u apsidi i pronađeni ulomci dviju tranzena te postavljeni jedan drveni prozor i dva puna drvena okna.
 - 2001. demontiran je ikonostas i otpremljen na restauraciju. Uklanjanje recentnih slojeva žbuke u brodu crkve. Izvedba vapnene žbuke na unutrašnjih zidovima naosa, sanacija (opšivanje) i prezentacija povijesne vapnene žbuke. Čišćenje zapadnog zida crkve prema priprati i žbukanje vapnenom žbukom. Razidavanje tranzene na sjevernom zidu. Uklonjeni su prozori s metalnim okvirima te ugrađeni novi, drveni, u brodu crkve. Demontiran je oltar iz 1960-ih godina i očišćena izvorna baza oltara. Priprema za ugradnju elektroinstalacija u brodu crkve. Grede krovšta obnovljenog 1999. ponovno su prebojane. Očišćen je i djelomično popravljen kameni pod crkve.
 - 2002. izveden je novi krov sakristije. Uklonjeni su noviji slojevi žbuke s unutrašnjih zidova sakristije te ponovno ožbukani vapnenom žbukom. Izveden je preventivni restauratorski zahvat na zidnoj slici s prikazom Raspeća na istočnom zidu sakristije.
 - 2003. restaurirane su tranzene (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu). U brod crkve postavljena je nova rasvjeta. Rekonstruiran je krov zvonika. Sanirana su oštećenja na kamenom vijencu zvonika, ugrađene zatege i sidra od nehrđajućeg čelika. Popravljen je nosač zvona u zvoniku. Ugrađene su rešetke na lučne otvore lođe za zvona. Izrađena su nova unutrašnja vrata sakristije i zvonika. Izvedene su kemijske analize uzoraka vanjskih povijesnih vezivnih žbuka s pročelja, poradi identifikacije migrirajućih soli (Kapitel d.o.o. i Team Weissenbach).
 - 2004. dovršetak radova iz 2003. godine
 - 2005. izrađena je „Studija prostora s idejnim rješenjem uređenja parcele i probijanje novog ulaznog portala na zapadnom zabatu crkve sv. Nikole u Puli” (dr. sc. A. Krizmanić, d.i.a). Na stakla prozora u brodu crkve, na zahtjev restauratora HRZ-a, postavljene su zaštitne UV folije 410 HC, radi zaštite ikonostasa od UV zračenja. Južno (ulično) pročelje crkve, cijela apside i istočni zid crkve iznad apside ožbukani su laganom vapnenom žbukom. Pročelja izvornog, najstarijeg sloja ožbukana su „žrtvenom” vapnenom žbukom, ne bi li se iz zidova putem žbuke izlučile soli (kloridi, nitrati) nataložene tijekom 20. st. (crkva je od kraja 19./početka 20. st. do 1962. bila ožbukana produžnom žbukom koja je sadržavala cement i morski pijesak) te ostale kontaminacije vezivnog morta zida (gljivice i dr.). Pročelja priprate i aneksa pokrivena su žbukom trajnih svojstava i drugačije fature, poradi ukazivanja na povijesnu slojevitost gradnje.
 - 2006. ožbukani su vanjski zidovi zvonika i sjeverno pročelje crkve (aneksi), čime je dovršeno žbukanje svih pročelja crkve i zvonika. Zamijenjena su sjeverna drvena vrata u priprati. Unutrašnji zidovi priprate prebojeni su vapnenom bojom (zbog ograničenih sredstava nije uklonjena sva žbuka sa zidova priprate).
 - 2007. ugrađena su dva prozora u apsidi. Sanirano je drveno stubište i podesti u zvoniku. Izvedeni su manji popravci izvorne žbuke na mjestima na kojima se osipala, ugrađene su letvice između greda krova i zidova (nije bilo dovršeno prilikom obnove krova u brodu).
- Radove u razdoblju 2000.-2007. godine organizirao je Konzervatorski odjel u Puli; izvoditelj građevinskih radova bilo je licencirano poduzeće Macuka d.o.o. iz Svetog Petra u Šumi.

Summary

The Church of St Nicholas at Pula (formerly St Mary)

The church of St Mary at Pula was rededicated to St Nicholas in 1583 when it was handed over for the use of the Greek Orthodox community of refugees from Crete and the Peloponnese. During the seventeenth and eighteenth century, various structures (the bell-tower, the narthex, the sacristy) were added along the eastern and northern sides of the church, several door and window openings were walled in, and the lintel and jambs of the main portal were replaced; however, the main architectural core has remained well-preserved. It has a single-cell structure of square ground plan with an eastern apse, which is semicircular in shape in the inside but polygonal on the outside. The dimensions of the church are based on a module of ten Byzantine feet (c. 31.25 cm); the church is 20 feet wide and 30 feet long, while a 10 foot square can fit into the apse. In the interior is a well-preserved triumphal arch. It is composed of a pair of marble columns with capitals which carry a large, central arch. The composite capitals possess an interesting detail: the centres of the capitals on opposing sides were left undecorated and so it can be concluded that these capitals were intended for insertion in a multi-apertured structure which was screened off with a *transenna*. Such capitals can be seen on large early Byzantine structures, and two similar capitals are placed in the atrium of the Basilica of Euphrasius at Poreč (mid-sixth century). This detail provides evidence about a technique used in the church's construction, which made extensive use of prefabricated, often even imported elements of architectural decoration. The same type of marble used for the columns of the triumphal arch was used for the parts of the small trifore window set on the façade. In the scholarly literature to date, this trifore has been considered late medieval, but the carving details are identical to those on the parts of the triumphal arch and altar posts at the church of St Nicholas. The masonry of the wall also points to the fact that it had not been inserted in the sixth-century façade at a later date. In the centre of the apse is a marble block which belonged to an altar base, having four holes which still bear the lower parts of the small posts which originally carried the altar table. The remains of the altar can be seen on the

photographs which document the restoration works in 1962. The altar remains were subsequently covered with a new altar structure which was removed during the works in 2000. In 1962, when the filling of the window in the south wall was removed, B. Marušić discovered a part of a marble post with a simple capital which he recognized as belonging to the aforementioned altar. Based on this data, a reconstruction of the altar has been proposed in a drawing. B. Marušić also discovered two stone *transennae* in the walled-in-windows of the south wall, which were smaller than the original structure of the window opening and for this reason he suggested that they belonged to a later intervention. The *transennae* were removed and transported to the Archaeological Museum of Istria for safekeeping. During the 2000 works, fragments of identical *transennae* were also found in two apse windows, while a complete *transenna* was discovered in the walled-in window on the north face which was obscured by the addition of the bell-tower. Similar and identical *transennae* are found on the nearby chapel of Santa Maria Formosa, the remainder of a large basilica which was built in the mid-sixth century by the archbishop of Ravenna Maximian. In the vicinity of Pula, at least three more examples of similar *transennae* were found, all of which can be compared to the shape of a wooden window frame from the church of Sant'Apollinare in Classe at Ravenna. A number of arguments suggest that the aforementioned *transennae* belong to the first phase of the church of St Nicholas.

Keywords: Pula, Istria, early Christian architecture, Byzantine architecture, altar